

Prikazi i osvrti

Attila ZSOLDOS, *Magyarország világi archontológiája 1000-1301* (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2011). 382 str.

Veliku ulogu u našem razumijevanju funkcioniranja svakog društva, pa tako i onoga srednjovjekovnog, ima poznavanje ustrojstva vlasti i političkih elita. Iz tog razloga treba upozoriti i na prije kraćeg vremena objavljenu studiju, koja bitno obogaćuje naše poznavanje sistema vlasti i njezinih nosioca u zemljama krunne sv. Stjepana u srednjem vijeku. Nedavno se, naime, pred javnošću pojavio 11. svezak niza *Kronológiák, Adattárak* biblioteke *História könyvtár* u izdanju Instituta za povijesne znanosti Mađarske akademije znanosti (MTA Történettudományi Intézete). Ova knjiga predstavlja drugi svezak navedenog niza posvećen arhontologiji, te nastavlja rad započet još 1996. knjigom Pala Engela *Magyarország világi archontológiája 1301-1457* [Svjetovna arhontologija Ugarske 1301.-1457.], kasnije objavljenoj i u elektronskom obliku.

Autor knjige je Attila Zsoldos, istaknuti mađarski medijevist, dopisni član Mađarske akademije znanosti, prvenstveno usmjeren na istraživanje razdoblja vladavine Arpadovića. Zsoldos je autor brojnih znanstvenih djela, od kojih ovdje možemo spomenuti njegovu knjigu koja se bavi gradokmetovima *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágság történetéből* [Slobodnjaci svetoga kralja. Poglavlja iz povijesti gradokmetstva] (Budimpešta: MTA Tör-

ténettudományi Intézete, 1999.), te onu posvećenu životu i djelovanju sv. Stjepana, prvog mađarskog kralja, objavljenu na engleskom jeziku, a time i lakše dostupnu čitateljima u Hrvatskoj, pod naslovom *The Legacy of Saint Stephen* [Nasljeđe sv. Stjepana] (Budimpešta: Lucidus Kiadó, 2004.).

U knjizi *Magyarország világi archontológiája 1000-1301* [Svjetovna arhontologija Ugarske 1000.-1301.] Zsoldos na temelju dosadašnjih rezultata mađarske historiografije na području arhontologije te vlastitih istraživanja donosi popis državnih i lokalnih dužnosnika u Ugarskoj u razdoblju od godine 1000. do dolaska Anžuvina na ugarsko-hrvatsko prijestolje. Rad na knjizi trajao je niz godina, a zahtijevao je dobro poznavanje funkcioniranja političke, upravne i crkvene vlasti u kraljevstvu, kao i metoda i rezultata pomoćnih povijesnih znanosti, kao što su kronologija, genealogija, prozopografija.

U studiji su obuhvaćeni dužnosnici ugarskog odnosno ugarsko-hrvatskog kraljevstva, počevši od onih najviših, pa do onih nižih, koji su bili nosioci vlasti na lokalnoj razini ili obavljali manje značajne službe na dvoru. Sa stoji se od šest glavnih cjelina, kojima prethodi uvod (str. 9-11) i kratice (str. 12), a slijede dodaci, u kojima, na primjer, nalazimo kratak prikaz nekih značajnijih teritorijalnih jedinica o čijim nam dužnosnicima nisu sačuvani podaci (*Függelék*, str. 269-277), abecedni popis svih osoba navedenih u knjizi s pripadajućim funkcijama, opremljen i kritičkim aparatom (*Mutató*, str. 281-358), te literatura i kratice (*Rövidité-*

sek, str. 359-382). Prvo poglavlje nosi naslov *Bárok* [Baruni] (str. 13-76), a potom slijede poglavlja *Főpapok* [Prelati] (str. 77-103), *Kancellárok* [Kancelari] (str. 105-121), *Ispánok* [Župani] (str. 123-249), *Kisebb udvari tisztségek* [Niže dvorske službe] (str. 251-255) i *Várnagyok* [Kaštelani] (str. 257-267). U tim poglavljima, osim što kronološki reda nosioce pojedinih časti, autor donosi i kratku povijest razvoja navedenih službi i citira osnovnu literaturu o njima, a nazive im većinom navodi na mađarskom i latinskom jeziku. Uz svaku osobu nalazimo i podatke o dokumentima na osnovi kojih je utvrđeno da je obavljala određenu službu, kao i koje je druge časti istovremeno vršila, što upućuje i na povezanost pojedinih dužnosti. U slučajevima kada je poznat, spominje se i zamjenik pojedinog dužnosnika.

U prva tri poglavlja na taj su način obrađene osobe koje su obnašale najviše državne časti. Među dužnosnicima navedenim u poglavlju o barunima govori se o onima koji su zamjenjivali kralja u određenim dužnostima ili pojedinim zemljama (npr. palatin, kraljevski dvorski sudac, erdeljski vojvoda, slavonski, hrvatski, mačvanski, bosanski i severinski ban), kao i o onima koji su vršili visoke službe na kraljevom dvoru (magistar stolnik, konjušnika, peharnika i tavernika) i onima koji su istovrsne službe vršili na kraljičinom dvoru ili dvorovima drugih članova kraljevske obitelji. Poglavlje o crkvenim velikodostojnicima, naizgled u suprotnosti s naslovom knjige koji govori da se ona bavi svjetovnom arhontologijom, uklapa se u temu time što ih navodi samo utoliko ukoliko su spomenuti u dokumentima koje su izdale državne vlasti. U poglavlju o kancelarima navode se popisi kancelara i dokancelara, te dvorskih kapelana kralja, kraljice te članova kraljevske obitelji.

Iza najviših državnih dužnosnika u knjizi slijede oni koji su obavljali niže

službe. Prvi od njih su župani, nosioci vlasti na lokalnoj razini, a među njima, osim onih koji upravljaju pojedinim županijama i koji čine većinu, ovdje su navedeni i oni nadležni za pojedine etničke skupine, kao što su sudac Kumana ili sikulski župan, te župani raznih vrsta kraljevskih službenika i kraljevski komornici (*comes camere, kamaraispánok*). Potom se govori o nižim dvorskim službenicima poput kraljevskog ili kraljičinog vratarara (*janitor*), a zatim slijedi poglavlje posvećeno kaštelanima. Kaštelani su navedeni po utvrđenim gradovima, čiji su kaštelani bili, a uz svaki je grad naznačeno i kojoj je županiji pripadao.

Treba istaknuti da se, iako se knjiga bavi ugarskom arhontologijom, u njoj nalaze i podaci korisni za hrvatske povjesničare (bilo time što govori o najvišim državnim dužnosnicima iz razdoblja nakon što su Arpadovići postali hrvatskim kraljevima, bilo time što se, kada govori o lokalnim dužnosnicima, bavi i nekima od za nas zanimljivih područja). Nažalost, korisnost knjige za hrvatsku je historiografiju umanjena činjenicom da u njoj na razini županija i biskupija nisu uzete u obzir one južno od Gvozda. Osim toga, treba napomenuti da Atilla Zsoldos osobna i zemljopisna imena, a u nekim slučajevima i nazive funkcija, donosi samo u obliku koji je uobičajen u mađarskom jeziku, što također na određeni način može otežati korištenje.

No, bez obzira na prije spomenuta ograničenja, knjiga Attila Zsoldosa *Magyarország világi archontológiája 1000-1301* pruža vrijedne podatke, koji znatno mogu olakšati posao i hrvatskim istraživačima. Uz podatke o nosiocima pojedinih službi, kao što sam već i napomenula, u osnovnim nas crtama upoznaje i s njihovim razvojem, te nam pruža podatke o ustrojstvu državnog aparata i međusobnoj povezanosti različitih časti. Treba istaknuti da, osim za

istraživanje političke povijesti, ovo djelovanje ima veliko značenje i za istraživanje društvene povijesti. Olakšava nam studije karijera istaknutih osobnosti, ali i povijesti pojedinih obitelji, kao i vladajuće elite u cjelini (na primjer, grupacija unutar nje, nasljeđivanja službi, socijalne pokretljivosti), a može pomoći i istraživačima lokalne povijesti.

Autoru, u svakom slučaju, treba odati priznanje na dugotrajnom i strpljivom radu (spomenimo samo da je uz neke narativne izvore u analizi korišteno oko 10 tisuća isprava, od kojih je znatan broj i neobjavljenih), kao i velikom naporu uloženom u kritičku analizu i usporedbu podataka iz različitih vrela. Na kraju nam ostaje samo da se nadamo da će hrvatski povjesničari svojim radovima popuniti praznine koje je ova knjiga ostavila, kao i da će nastati slična djela vezana uz povijest Ugarske za dosad, kod Zsoldosa i Engela, neobrađena razdoblja.

Marija Karbić

Danijel PETKOVIĆ i Anita RAPAN PAPEŠA: *Rokovačke zidine*. Acta Musei Cibalensis, 4 / Nova serija, 2 (Vinkovci: Gradski muzej Vinkovci, 2011). 142 str. + zemljovid.

Koliki je značaj arheološkog fonda Gradskog muzeja Vinkovci, mogli smo vidjeti mnogo puta kroz brojne izložbe i kataloge te stalni postav GMV-a. Prapovijesni lokaliteti (Sopot) i kulture (Sopotska, Vinkovačka), antičke Cibale, srednjovjekovna Meraja i brojni drugi lokaliteti, kao i vinkovački arheolozi (dr. Stojan Dimitrijević, dr. Ivana Iskra

Janošić) proslavili su Vinkovce i njihovu kulturnu baštinu. Šira javnost mogla je vidjeti sve bogatstvo kulturnog naslijeđa vinkovačkog područja na nedavno održanoj izložbi u Klovićevim dvorima u Zagrebu pod naslovom: *Slavonija, Baranja i Zapadni Srijem – Vrela europske civilizacije* (Zagreb 2009.). Doprinos Vinkovačkog muzeja i njegovih stručnih djelatnika bio je izniman.

No, pažljivijim iščitavanjem opsežnog kataloga (tri sveska) može se uočiti da je i pored brojnih predmeta s područja Istočne Hrvatske iz perioda kasnog srednjeg i ranog novog vijeka (14. – 16. st.), pa i iz perioda turske vlasti, vrlo malo njih dolazi sa sustavno istraženih srednjovjekovnih i novovjekovnih lokaliteta, odnosno da se sve vrti oko nekoliko poznatih lokaliteta: Ilok, Ružica grad, Rudina, Đakovo. Uglavnom su to slučajni nalazi ili zaštitna, odnosno sondažna istraživanja.

S vinkovačkog područja, osim oružja, osobito su me fascinirala dva slučajna nalaza, gotičko zvono pronađeno na oranici u blizini Vinkovaca i ulomak brončanog topa s kraljevskim grbom i godinom 1529. (šira okolica Vinkovaca), koji izvrsno dokumentiraju burna vremena turske opasnosti i najezde (Kacijanerova propala vojna?).

Tek u posljednje vrijeme nešto se intenzivnije istražuju srednjovjekovni lokaliteti u Slavoniji, osobito srednjovjekovne crkve i samostani, ali se to prije svega odnosi na konzervatorsko-restauratorske zahvate i manja zaštitna iskopavanja (Našice, Srednji Lipovac, Sv. Martin kod Našica, franjevački samostan i crkva sv. Križa u Osijeku, Sv. Lovro u Požegi, Rudine, crkva u Nijemcima – Gradski muzej Vinkovci, samostan i crkva u Šarengradu i dr.).

Od srednjovjekovnih utvrda i burgova najsvježiji i najsvjetliji primjer je Ilok, ali je to ipak posebna priča u sklo-

pu velikog projekta s međunarodnim sudjelovanjem. Rezultati ovog višegodišnjeg istraživačkog projekta temelj su novog stalnog postava Iločkog muzeja i može se reći da upravo arheološka građa iz srednjeg vijeka, pa i turskog perioda, „nosi“ ovu izložbu.

Koliki je problem nedostatak sustavnih istraživanja ovakvih lokaliteta i arheološke građe iz navedenog perioda imao sam se i sam prilike uvjeriti prilikom rada na stalnom postavu novog Arheološkog muzeja u Osijeku (Ilok, Ružica grad, Erdut, Kolođvar). Situaciju su popravila samo djelomično iskopavanja na trasi nove autoceste, koja su ipak dala više materijala s lokacija srednjovjekovnih seoskih naselja, što je do sada bilo gotovo nepoznato područje istraživanja.

Turski period je gotovo potpuno zanemaren i ono malo materijala po muzejima uglavnom je neobrađeno i neobjavljeno, gotovo izvan svakog interesa, iako je povijesna potka relativno dobro istražena (Mažuran, Moaćanin, Andrić i dr.).

Stanje srednjovjekovnih lokaliteta posebno je loše, osobito onih izvan urbanih sredina i naselja. Posebna opasnost vrebava upravo lokalitete kakve su Rokovačke zidine. O tome najbolje svjedoči foto-dokumentacija i stari crteži. Ovakvi ostaci utvrda, crkava i samostana redovito služe kao izvor građevinskog materijala, što se može lijepo dokumentirati obilaskom seoskih dvorišta. Ti „novi Turci“ ne prežu ni od devastacije već obnovljenih spomenika, a najbolji, odnosno najgori primjer jest sjajna utvrda, rijetki primjer Wasserburga, Kolođvar u blizini Osijeka, čiji su debeli zidovi iznutra prepuni kaverni.

Ovakvi lokaliteti, bez posebnog nadzora i bez funkcije (turizam, lokalni sadržaji), osuđeni su na postupno, odnosno ponovno propadanje (sličan primjer i Ružica grad).

O stanju Rokovačkih zidina *Hrvatski list* od 3. kolovoza 1937. godine pored ostalog piše: „Do 1660. godine stajao je uz franjevačku crkvu i samostan, koji je dolaskom i čestim prodiranjem Turaka napušten i prepušten sam sebi, tako da je počeo propadati. Crkva je bila podijeljena na dva dijela, ulaz koji se još danas opaža nalazio se na jugozapadu, a do pred konac 19. stoljeća opažali su se još na zidovima ostaci fresko slika. Crkva je ujedno služila kao mjesto gdje su se pokapali korodski vlastelini (obitelj Korodski – op. a.). Građevina, koja je bila solidno izvedena, dugo se i lako održala sve do sredine 19. stoljeća. Danas je to već hrpa ruševina, koja ne može više da se odupre zubu vremena, koji je sve više i na očigled izjeda. Ona živi u sjećanju starije generacije, dok je za mlađe cilj nedjeljnih izleta čamcem.“

Dobri primjeri kao što su Ilok, Ružica-grad, Rudina, Lobar i dr. (a primjerice u Mađarskoj brojni lokaliteti, kao Budim i cistercijski samostan Pilis, te u Srbiji Rakovac i Arača) pokazuju kakav se vrijedni arheološki materijal može očekivati prilikom istraživanja samostanskih kompleksa, odnosno crkvenih objekata, i što se iz njega može iščitati kao dopuna povijesnih izvora.

Iločki knezovi, Gorjanski, Korodski i njihovo vrijeme može daleko bolje oživotinjiti uz materijalnu baštinu kao izvor i dopunu povijesnoj građi. Historijska arheologija već se odavno profilirala kao posebna grana arheologije (Češka, Mađarska, Slovačka i dr.), a povijesni izvori su joj polazište i temelj. To je njena prednost, ali i obveza stvaranja kompleksne slike jednog lokaliteta i vremena u kojem je postojao, naravno u suradnji s povjesničarima, konzervatorima, povjesničarima umjetnosti i drugim srodnim strukama.

Stoga kao zaključak treba reći da, iako u ovoj iznimno vrijednoj monogra-

fiji o Rokovačkim zidinama manji dio zauzimaju arheološki nalazi, koji su rezultat uglavnom slučajnih nalaza, ona zapravo predstavlja prvi dio istraživačkog projekta *Rokovačke zidine*. Ona predstavlja povijesni temelj i putokaz za buduća arheološka istraživanja i čini se da su ovdje povijest i arheologija zamijenili mjesta (arheologija – pomoćna povijesna znanost) te da zapravo jedna drugoj izvrsno mogu „pomagati“.

Vjerujem da će buduća arheološka istraživanja dati ne samo bogate rezultate u nalazima, nego da će inicirati konzervaciju i prezentaciju Rokovačkih zidina kao osobito vrijednog srednjovjekovnog sakralnog lokaliteta i potencijalne turističke destinacije. To ujedno znači da će, nadam se uskoro, dirigentsku palicu u novom, ovaj put arheološkom projektu preuzeti kolegica arheologinja Anita Rapan Papeša.

Ova monografija treba biti poticaj široj i lokalnoj zajednici u prepoznavanju važnosti ovoga i sličnih lokaliteta, a muzealcima dobar putokaz za daljnja slična istraživanja.

Mladen Radić

Nenad MOAČANIN, *Town and country on the middle Danube, 1526-1690* (Leiden: E. J. Brill, 2006). XII + 264 str.

Prof. dr. Nenad Moačanin s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu autor je pionirskih radova na području osmanističke historiografije u Hrvatskoj. Uz veliki broj znanstvenih članaka, dobrim dijelom u stranim referentnim časopisima, napisao je i nekoliko kapitalnih monografija o hrvatskom i bosansko-her-

cegovačkom prostoru pod Osmanlijama, poglavito Slavoniji: *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog Carstva, 1537-1691* (Jastrebarsko 1997), *Turska Hrvatska* (Zagreb 1999) te, nadasve, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine* (Slavonski Brod 2001). Ipak, kruna Moačaninova dosadašnjeg rada ostala je nešto manje poznata u Hrvatskoj. Riječ je o monografiji na engleskom jeziku, *Town and country on the middle Danube, 1526-1690* («Grad i selo u srednjem Podunavlju, 1526-1690»), objavljenoj u izdanju vjerojatno najpoznatijeg svjetskog nakladnika djela s područja orijentalistike, glasovite nizozemske kuće E. J. Brill. Nažalost, hrvatski povjesničari danas vrlo rijetko imaju priliku objaviti monografiju na stranom svjetskom jeziku, kamoli kod tako poznatog i utjecajnog nakladnika, pa je samim tim Moačaninov uspjeh sasvim poseban! Budući da je riječ o knjizi na stranom jeziku – i danas ima previše povjesničara koji se ne služe stranom literaturom jer jednostavno ne znaju jezike! – ali i kao prilično skupo izdanje za hrvatske prilike, koje je zbog nebrige izdavača za distribuciju nedostupno u našim krajevima, ovaj je vrhunski proizvod dugogodišnje Moačaninove karijere i jedan od najznačajnijih radova hrvatske historiografije u prošlom desetljeću prošao prilično nezapaženo u znanstvenoj i inoj javnosti.

Moačaninova monografija na stranom jeziku nije tek puki engleski prijevod jedne od postojećih. Već u predgovoru (*Preface*, str. VII-X.) ovoj knjizi Moačanin naglašava da je otprilike pola ove monografije engleski prijevod njegova djela *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, u kojem je obradio društvenu i gospodarsku povijest ovog područja pod Osmanlijama na temelju osmanskih i zapadnih arhivskih izvora. Preuzeti tekst je dobrim dijelom prerađen, no četvrtina teksta hrvatske monografije ipak nije ušla u Moačaninovu

englesku knjigu – riječ je, kako autor kaže, o dijelovima teksta koji su govorili o nekim «lokalnim» pitanjima ili se ne odnose na geografsko područje srednjeg Podunavlja (za Moaćanina to je srednja i istočna Slavonija te Srijem), na koje se autor fokusirao. Druga polovica engleske monografije potpuno je novi tekst, uključujući potpuno novo poglavlje o osmanskome slavonskom pograničnom pojasu. U predgovoru Moaćanin sa žaljenjem napominje da budući istraživači neće moći računati s nekom velikom količinom nove osmanske arhivske građe. Mogao bi se steći dojam da nas autor navodi na pomisao da je ovaj njegov rad svojevrsni *non plus ultra* monografskog prikazivanja društvene i gospodarske povijesti Slavonije i Srijema pod Osmanlijama, no od tog se zaključka Moaćanin ograđuje ukazujući na postojanje i drugih mogućnosti gledanja na građu koju je on temeljito obradio. Autor nakon predgovora daje popis korištenih toponima (XI-XII.), i to na hrvatskom (koji se redovito koriste u ovoj knjizi) te njihov ekvivalent iz osmanskih arhivskih izvora.

Prvi dio knjige *Town and country...* posvećen je socio-ekonomskoj povijesti osmanske Slavonije i Srijema te se sastoji od poglavlja *Introduction* (1-14.), *The village* (15-66.), *The town* (67-120.), *Soldier and subject* (121-146.), *The Far West* (147-157.) i *Personal experiences* (158-182.). Poglavlje *Introduction* započinje potpoglavljem pod naslovom *Hungary in the fifteenth century*, u kojem Moaćanin međunarodnom čitateljstvu objašnjava situaciju u Ugarskoj (kojoj je tada izravno pripadao dobar dio današnje Slavonije i čitav Srijem) tijekom stoljeća koje je prethodilo osmanskoj vlasti (autor zapravo počinje od 1387!). Ovaj tekst koji donosi prilično općenite podatke ne nalazi se u hrvatskoj monografiji jer je autor očito smatrao da je riječ o činjenicama koje čitatelj s interesom za hrvatsku povijest mora poznavati. U sljedećem

potpoglavlju, naslovljenom *Late mediaeval Slavonia*, Moaćanin neupućenim stranim čitateljima prikazuje Slavoniju (i Srijem) uoči osmanskih osvajanja, a raspravlja i o srednjovjekovnim i današnjim granicama ovih regija te o faktorima koji su pomogli osmansko osvajanje ovih pokrajina u prvoj polovici 16. st.

Poglavlja knjige *The village* i *The town* donosi ponešto kondenzirani tekst istoimenih poglavlja iz knjige *Slavonija i Srijem...*, koji se uglavnom temelji na podacima iz osmanskih *tapu tahrir* (popisa državnih prihoda sa zemlje) i haračkih deftera (popisa prihoda glavarine). Moaćanin ukazuje da je neposredno nakon osmanskog osvajanja Srijema i većeg dijela Slavonije migraciji kršćana prema ovim područjima doprinijelo i to što je do 1530. ukinut posebni vlaški status svima kojima su ga dotada imali na području južno od Save (Vlasima i stanovništvu sličnog načina života). Na novoosvojenom području Slavonije i Srijema doseljenici s juga su mogli neko vrijeme nastaviti uživati vlaški status, koji se odlikovao vojnom službom, plaćanjem posebnog jedinstvenog poreza filurije i uživanjem određene autonomije, no tijekom 1540-ih i u Slavoniji i Srijemu to je stanovništvo izgubilo posebni vlaški status te je pretvoreno u raju – osmanski nevojnički i porezima podložni sloj – koja je zajedno sa starosjedilačkim kršćanima i dijelom muslimana uklopljena u klasični timarsko-spahijski sustav i sjedilački način života, no neke osobine prethodnog sustava (plaćanje filurije u doba ratnih pohoda) zadržale su se do 1570.-ih. Prema Nenadu Moaćaninu na području slavonsko-srijemskog Međurječja na ime desetine ubirala se do 1570-ih zapravo osmina na žito i devetina na vino, dok se na ostale proizvode uzimala čista desetina. Ova porezna posebnost je opravdavana kao ostatak iz doba kršćanske vlasti, no nakon 1570-ih uvedena je čista desetina za sve proizvode. Desetina

se plaćala kao paušal (jedno lukno / 205 kg proizvoda koji je uzgajao proizvođač na svojoj čestici tj. *baštini*), a ne kao udio u stvarnoj poljoprivrednoj proizvodnji. Osmanlije u Slavoniji i Srijemu, za razliku od Bosne i ostalih područja Balkana, nisu osnivali novih gradova nego su koristili postojeća naselja budući da se na ovom području mreža gradova i utvrda tijekom srednjega vijeka dostatno razvila. Pretpostavlja se da je razlog da se u osmanskim izvorima neko naselje u Međurječju naziva kasaba/varoš (gradsko naselje) ili šehar (veće gradsko naselje, ponekad poznato kao *nefs-i* ili medine) bilo to da u njemu živi značajna skupina muslimana. Kasabe i šeheri bila su obično isprva naselja s tvrđavom, u kojem bi se s vremenom, osim u tvrđavi, u podgrađu naselilo muslimansko stanovništvo te su ondje razvijale i posebne mahale (četvrti), najčešće nastajući oko džamije. Kriterij razlikovanja između kasabe i šehera nije sasvim jasan, no čini se da su o tome odlučivali veličina naselja, važnost njegova trgovišta i broj džamija. U izvorima se za pojedina ponekad u istom razdoblju koristi naziv kasaba, odnosno šehar. Prema N. Moačaninu glavna razlika između varoši kao posebnog naselja te kasabe i šehera s druge strane bila je to što su se stanovnici varoši uglavnom bavili poljoprivredom, dok je u kasabi i šeheru prevladavala trgovačka i obrtnička djelatnost. Varoši kao posebna naselja bila su katkad s muslimanskom, katkad s kršćanskom većinom, dok su kasabe i šeheri redovito s muslimanskom većinom. Valja napomenuti da se u osmanskim izvorima nazivom varoš naziva i kršćanska četvrt u kasabi ili šeheru. Na demografskom vrhuncu područja Slavonije i Srijema sredinom 17. st. urbano je stanovništvo predstavljalo 30-40% ukupnog stanovništva (oko 180 000 stanovnika). Pretpostavlja se da se stanovništvo gradova pretežito bavilo neagrarnim zanimanjima (trgovina, obrti, manualni rad) premda su u manjem broju varoši osobe

koje su se primarno bavile poljoprivrednim zanimanjima bile u većini. Rad u poljoprivredi bio je isplativ stanovnicima gradova jer nisu plaćali zemljarinu. Ipak, iz poreznih deftera očito je da se za značajan dio stanovnika nemoguće odrediti zanimanje. Depopulacijom i drugim razaranjima teško pogođene Slavoniju i Srijem prve polovice 16. st. osmanske vlasti su pokušavale što je prije moguće naseliti novim, pretežito kršćanskim stanovništvom i osobito obnoviti poljoprivrednu proizvodnju o kojoj su u najvećoj mjeri ovisili porezni prihodi. Ta politika uspjela je postepeno popraviti demografsko stanje te se seosko stanovništvo udvostručilo ili čak na nekim područjima utrostručilo. Godine 1544. u Slavoniji i Srijemu bilo je tek 8000 seoskih kuća (može se pretpostaviti da je u svakoj kući živjelo oko 6 osoba), no već 1555. bilo ih je 10 000, a deset godina kasnije 17 000. Oko godine 1630., kada je zabilježen demografski maksimum pod osmanskom vlašću, bilo je najmanje 20 000 kuća na selu, što prema Moačaninu predstavlja 60-70% ukupnog broja stanovnika te godine u Slavoniji i Srijemu (vjerojatno oko 180 000 stanovnika). Valja napomenuti kako se u osmanskom razdoblju poljoprivredom pored seoskog bavio i značajan dio gradskog stanovništva, osobito gradova koji se u izvorima nazivaju varoši, koje je sačinjavalo preostalih 30-40% stanovništva. Ako se prihvate pretpostavke da je u razdoblju srednjega vijeka na istom području živjelo u jednom razdoblju i preko 200 000 stanovnika, onda možemo zaključiti da Osmanlije svojom politikom naseljavanja nisu uspjeli u potpunosti povratiti njegovu brojnost iz prethodnoga perioda, kako na selu tako i u gradovima. Muslimani su na području Slavonije i Srijema predstavljali manjinu (do ¼ stanovništva), no zahvaljujući osmanskom državnom uređenju bili su dominantni društveno i gospodarski te su predstavljali nositelje ur-

banog života na ovom području tijekom osmanske vladavine.

Poglavlje knjige pod naslovom *Soldier and subject* je prerađeni tekst iz hrvatske monografije o Slavoniji i Srijemu, koji ondje nosi naslov *Asker i raja*, u kojem Moaćanin na osnovi osmanske građe raspravlja o staleškim razlikama u osmanskom slavonsko-srijemskom međurječju. Jedno od glavnih obilježja osmanskog socijalno-ekonomskog sustava, osobito u novoosvojenim područjima u Europi pa tako i u Slavoniji i Srijemu, bio je timarsko-spahijski sustav tj. sistem opskrbe i nagrađivanja pripadnika osmanske vojničke i upravljačke klase (*asker*) putem prihoda iz državnog zemljišnog fonda koji je na osvojenim područjima u Europi predstavljao veliku većinu ukupnog zemljišta. Korisnicima nadarbina doznavao se prihod od državnih poreza ubiranih od obrađivača zemlje i drugih proizvođača (*reaya*) na određenom području, razmjerno zaslugama i ugledu uživatelja. Ovaj sustav isprva je bio meritokratski a kasnije je postao uglavnom nasljedni. Tako se i u Slavoniji i Srijemu tijekom 16. i 17. st. nalazio vrlo veliki broj nadarbina stvarnih i nominalnih spahija, pripadnika konjaništva, koji su koristili nadarbine manje i srednje veličine (do 19 999, odnosno do 99 999 akči). Nominalni spahije bili su pripadnici drugih rodova vojske (janjičari) ili državni službenici i pripadnici njihovih obitelji koji su na ovaj način nagrađivani. Među nominalne spahije su se s vremenom uvrštavali i pojedini pripadnici raje, osmanskog nevojničkog sloja. U Slavoniji i Srijemu nalazili su se i brojne nadarbine najveće veličine (preko 99 999 akči) za vojne i upravne dužnosnike, kao i službenike na osmanskom dvoru i pripadnike osmanske carske dinastije. Bez obzira na takve podatke koji ukazuju na svojevrsnu privlačnost osmanske vlasti kod dijela seoskog stanovništva, prema raspoloživim podacima čini se da

su kršćanski, ali i muslimanski, pripadnici raje u Srijemu i Slavoniji od samog početka bili izloženi sporadičnim zloporabama poreznoga sustava od utjecajnih pripadnika osmanskog vojno-upravljačkog sloja (*ümera*) koji su uživali velike nadarbine, pri čemu su se isticali pripadnici begovske obitelji Jahjapašić. Poreznim obveznicima uz propisane poreze nametali su se katkad i ilegalni nameti, a često se tražila isplata u novcu legalnih naturalnih poreza. Pripadnici raje, osobito muslimani, pokušavali su iskoristavanje od strane utjecajnih uživatelja nadarbina riješiti slanjem pritužbi višim upravnim organima ili osmanskim središnjim vlastima.

Poglavlje *The Far West* («Daleki zapad») predstavlja temeljito prerađenu verziju poglavlja *Serhat, mali rat, bune i hajdučija* iz Moaćaninove hrvatske monografije. U ovom poglavlju raspravlja se o osmanskom pograničnom području (serhat, krajište) u zapadnom dijelu Slavonije (Pakrački sandžak). Moaćanin raspravlja o geografskom prostoru serhata i ukazuje na vrlo različite uporabe ovog termina, no opredjeljuje se za njegovu restriktivniju, užu upotrebu. Prema Nenadu Moaćaninu taj je pojas utvrda na hrvatskom prostoru u 16. i 17. st. – tako i na području između Save i Drave u Slavoniji – bio nejednake širine (10-15 km u dubinu). Utvrde su imale stalne posade, a područje oko njih je zbog stalnih ratnih sukoba bilo slabo naseljeno i gospodarski nerentabilno. Primjerice, 1586. slavonski serhat je čuvalo 3030 vojnika raspoređenih u 21 utvrdi. Tijekom 16. st. muslimanski posadnici su uživali kolektivne timare za svoju službu, no u 17. primaju plaću za svoju službu (ulufedžije). Lokalno ubirana sredstva bila su nedovoljna za financiranje slavonskog serhata te su ubirana i na drugim, često udaljenim osmanskim područjima. Uz granicu s osmanske strane većina je kršćanskog (najčešće pravoslavnog) stanovništva u

16. st. uživala porezno povoljniji vlaški status i služeći u osmanskoj vojsci u odredima vojnika i martolosa. Neki muslimanski i nemuslimanski pripadnici raje bili su na graničnom i unutrašnjem području izuzeti od uobičajenih poreza zbog službe u «policijskim» derebendžijskim postrojbama tijekom 16. i 17. st. Zbog nepouzdanosti i prelazaka martolosa na habsburšku stranu, osmanske vlasti su tijekom Dugog rata na području Slavonije započele naoružavati ostalu raju radi čuvanja granice, održavanja reda i suzbijanja hajdučije koja je uz pomoć habsburške vojske bila uzela maha.

Poglavlje *Personal experiences* predstavlja novinu u odnosu na Moaćaninovu hrvatsku monografiju o Slavoniji i Srijemu. U njemu je autor želio napraviti odmak od «kliometrijskog» socio-ekonomskog diskursa i svoje općenite zaključke iz prethodnih poglavlja nadopuniti osobnim svjedočanstvima iz onovremenih osmanskih i zapadnih narativnih izvora. Prvo svjedočanstvo o kojem raspravlja je izvještaj čuvenog osmanskog polihistora i povjesničara Mustafe Alija iz Galipolja iz druge polovice 16. st. o boravku u Požegi. Njemu je posvećeno potpoglavlje *An extraordinary askeri career*. Naime, Mustafa Ali u djelu *Künh-ül-ahbar* opisuje susret s bogatim i utjecajnim požeškim dizdarom Hadži Mehmet-agom 1575., koji mu je pripovijedao o svom usponu i dobročinstvima koje je učinio lokalnom stanovništvu. Moaćanin uspoređuje pripovijedanje Mustafe Alija o velikom bogatstvu Hadži Mehmet-age s podacima iz *tahrir* deftera te zaključuje da ti podaci nisu nemoćni. U potpoglavlju *A turcophile Jesuit* Moaćanin raspravlja o opširnom svjedočanstvu dubrovačkog isusovca Bartola Kašića o osmanskoj Slavoniji i Srijemu početkom 17. st. iz njegove latinske autobiografije. Kašić je u Podunavlje putovao kao misionar, ali je bio prerušen. Moaćanin ukazuje na Kašićeve pohvale

osmanskom državnom ustroju i na njegovu želju da muslimane preobradi na katolicizam, no mirnim putem. Kašićev putopis predstavlja jedno od najzanimljivijih, najživopisnijih i najinformativnijih svjedočanstava o hrvatskim zemljama pod osmanskom vlašću, osobito o stanju vjerskih skupina u Slavoniji i Srijemu. U potpoglavlju *Historia phantastica* Moaćanin raspravlja o kazivanjima osmanskih autora Ali Dedea Sigetvari i Munirija Belgradija o početku uzgajanja vina u Srijemu (tj. na Fruškoj gori odnosno Srijemskoj Mitrovici) u kasnoantičkom razdoblju i s tim povezani pronalazak jednog rimskog sarkofaga u osmansko vrijeme. Izvor kazivanja (više-manje legendarne naravi) koje prenose ovi autori bila je lokalna tradicija, a Moaćanin ukazuje na sličnu tradiciju koju prenose zapadni humanistički autori o početku Fruškogorskog vinarstva za vrijeme rimskog cara Proba (3. st.) te povezuje legendu o pronalasku sarkofaga s kultom čudotvornih moći sv. Ivana Kapistrana.

Drugi dio knjige *Town and country...* posvećen je specifičnim problemima osmanistike, točnije «defterologije» – izračunavanju i rekonstrukciji podataka iz osmanskih arhivskih izvora, najčešće *tahrir* i haračkih deftera. Moaćanin naravno stavlja naglasak na osmanskim arhivskim izvorima za slavonsko-srijemsko područje. Drugio dio knjige sastoji se od poglavlja *Why cliometrics?* (183-193.), *Taxation and demography* (194-232.), *Conclusion* (233-236.), *Postscript* (237-238.) te popisa izvora, literature i kratica (239-248.), rječnika stručne terminologije (249-254.) i kazala (255-264.). U poglavlju *Why cliometrics?* Moaćanin zastupa tezu da je kliometrija – tj. korištenje matematičkih metoda za izračunavanje veličina gospodarske proizvodnje i demografskih podataka – u osmanistici prijeko potrebna, ali nedovoljno korištena. Moaćanin također ukazuje da je metodama, koje su dosada

korištene za izračunavanje poljoprivredne proizvodnje u Slavoniji i Srijemu tijekom osmanske uprave, potrebna preinaka. Autor drži da je 5 kao univerzalni multiplikator za izračun veličine kućanstva (*hane*) nedostatan, nego ga je za naša područja potrebno uvećati na 7-8. Raspravlja se i o pitanjima metrologije (ponajviše utvrđivanje veličine mjere *kile*), izračuna cijena te izračuna kvantitete poljoprivredne proizvodnje prosječnog kućanstva. Moaćanin hvali rad Brucea McGowana na izračunu veličine poljoprivredne proizvodnje kućanstava u osmanskom Srijemu te naglašava sličnosti i razlike u svom pristupu. U poglavlju *Taxation and demography* Moaćanin raspravlja o vrijednosti osmanskih arhivskih izvora, osobito haračkih deftera (popisa glavarine), za izračun brojnosti stanovništva. Ovo ključno pitanje osmanističke historijske demografije Moaćanin pokušava rasvijetliti na razini cijeloga Osmanskoga Carstva, ne samo Slavonije i Srijema ili susjednih područja. Moaćanin podržava mišljenje, koje dijele i neki drugi osmanisti, da je kućanstvo (*hane*) iz haračkih deftera zapravo fiskalna, ne realna, kategorija. Naime, dosadašnje prevladavajuće mišljenje je bilo da je glavarina plaćana prema kućanstvu koje se sastojalo – mislio se – od jedne nuklearne obitelji. Novi dokazi upućuju da se iza fiskalnog kućanstva krilo više nuklearnih obitelji i/ili pojedinaca koji inače nisu mogli sami prikupiti propisani iznos poreza za jedno kućanstvo te da se glavarina zapravo ubirala na način sličan neredovitom porezu (*avariz*). U zaključnom poglavlju (*Conclusion*) Moaćanin iznosi neke svoje opće ocjene o stanju društva u Slavoniji i Srijemu, ali i okolnim krajevima pod osmanskom vlašću. Zaključuje da se seosko društvo vrlo malo promijenilo pod Osmanlijama u odnosu na srednjovjekovni period, osim u segmentu plemićkih i crkvenih institucija koje su u potpunosti uništene. Seljaštvo nije živjelo u «najtežem obliku ropstva», kako

kaže Moaćanin, te ukazuje da osmanska vlast za njih nije donijela nekih posebnih promjena na bolje ili lošije. Srednjovjekovno demografsko stanje obnovljeno je već u 17. st. pod osmanskom vlašću. Vrlo važna posljedica osmanske vlasti bila je, prema Nenadu Moaćaninu, jačanje «dinarskih utjecaja» zbog dugotrajnih procesa migracija. Slavonsko-srijemsko područje, kao i čitav hrvatski prostor, pod osmanskom vlašću bio je izrazito obilježen dihotomijom između pograničnog područja (*serhat*) te područja koja su bila udaljena od granica. Moaćanin tvrdi da je *serhat* bio područje na kojem nije bilo mnogo razvijenih urbanih centara, na kojem je dominiralo stočarstvo uz malu proizvodnju žita i «gospodarstvo pljačke i krađe». Na tom pograničnom području bila je i snažna prisutnost vlaških stočarskih zajednica, no postojalo je i brojno starosjedilačko stanovništvo te muslimani.

Dino Mujadžević

Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the "Other" on the Borderlands: Eastern Adriatic and beyond 1500-1800, ur. Egidio IVETIC i Drago ROKSANDIĆ (Padova: Università di Padova, 2007.), 361 str.

U četvrtoj knjizi međunarodnog znanstvenog projekta Triplex Confinium, tiskanoj u Padovi na engleskom jeziku, objavljeno je dvadeset izlaganja sudionika Četvrtog međunarodnog skupa pod naslovom *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Religions, Cultures, Societies, Political Structures of the "Other" in the Eastern Adriatic (15th -*

19th Centuries) koji je bio održan u Padovi u ožujku 2004. godine na zajednički poticaj Odsjeka za povijest Sveučilišta u Padovi i Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Pitanja vezana uz problem tolerancije i netolerancije na trograničju između Mletačke Republike, Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije u ranom novom vijeku brojna su i složena s obzirom na prepletanje lokalnih prilika sa širim civilizacijskim kontekstom državnih tvorevina te njihovim političkim, kulturnim i konfesionalnim različitostima. Stoga cilj objavljenih radova nije dati konačan odgovor na pitanje tolerancije/netolerancije kroz stoljeća na širokom području između Jadranskoga mora i dunavskog bazena nego je naglasak stavljen na probleme vezane uz doživljavanje "drugoga" i odnos prema "drugome", šireći na taj način značenje termina tolerancije i netolerancije, kao što su urednici Egidio Ivetic i Drago Roksandić naglasili u "Uvodu" (9-13).

David Gaunt iz Södertorns högskola u Huddingeu u radu "Toleration in the Early Ottoman Empire" (15-43) dao je pregled metoda kojima je cilj bio da olakšaju koegzistenciju muslimana i nemuslimana u Osmanskom Carstvu. Autor je posebnu pozornost obratio usporedbi različitih vidova takozvanog sustava mileta kroz primjere židovske, armenske i grčke pravoslavne zajednice, naglasivši da osmanlijska vjerska tolerancija nije bila razrađena na službenoj razini, dok je tvrdnje o sustavu mileta kao izrazu potpune samouprave i slobode vjeroispovijesti za nemuslimane u Osmanskom Carstvu ocijenio pretjeranima.

"Discourse of Alterity - Ottomanism in the Works of Bartol Đurđević" (45-59) rad je Zrinke Blažević s Filozofskog fakulteta u Zagrebu u kojem je autorica, nakon kraćeg uvoda u kojem se dotaknula problemskih i teorijskih pitanja "drugoga", nastojala pokazati kako je

ranomoderni osmanski diskurs, koristeći strategije kulturnog prevođenja, mogao djelovati kao međuprostorno diskurzivno polje transkulturacije i kulturne hibridizacije unutar zapadne epistemološke paradigme, istodobno proizvodeći i uništavajući auto- i heterostereotipove. Kao primjer opisanog modela poslužio je rad hrvatskog pisca Bartola Đurđevića namijenjen zapadnjačkoj publici, a koji opisuje *ritus et mores Turcorum*.

Predodžbama "drugoga" u dubrovačkim kronikama 16. i 17. stoljeća bavila se Zdenka Janković Römer iz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku u radu "Osmanlis, Islam and Christianity in Ragusan Chronicles (16th-17th Centuries)" (61-79). Nakon kraćeg prikaza predodžbi o muslimanima u srednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj Europi, autorica je skrenula pozornost na ulogu koju su one odigrale u oblikovanju europskog identiteta, a govoreći o vezama Dubrovnika s Turcima ukazala je na činjenicu da se slika tih odnosa u razmatranim kronikama razlikuje u odnosu na stvarnost. Zatim su razmotreni vjerska pitanja i slika o Turcima kako su prikazani u analiziranim kronikama te osjetljiv problem dvostrukog saveza Dubrovnika s Osmanlijama i s kršćanima koji su kroničari ili prešućivali ili nastojali opravdati, uz napomenu da su u prikazu Turaka i Osmanskoga Carstva u dubrovačkim kronikama prevladali pragmatični motivi.

Mihaeli Irimia iz British Cultural Studies Centre u Bukureštu u radu "Venetian and Turkish Anecdotes, or To Be or Not To be a Moor in Venice" (81-95) ekstravagantni je lik francuskog avanturiste s kraja 17. i početka 18. stoljeća, grofa Claudea-Alexandrea Bonnevala, koji je nakon preobraćenja na islam postao Ahmet Pasha, poslužio za razmatranje fenomena poroznosti granica, bile one prostorne, vremenske ili onomastičke uz

nastojanje da se rasvijetle neka od pitanja složene strukture identiteta.

Cilj je rada "Rmanj, an Orthodox monastery on the Triplex Confinium – perceptions and myths, 15th-18th Centuries" (97-124) Drage Roksandića s Filozofskog fakulteta u Zagrebu problematizirati prepletanje legendi, mitova i historografskoga znanja o povijesti Rmanja, ponajviše vezanih uz pitanje osnutka samostana, a koji nisu isključivo srpske nego i hrvatske i bosanske provenijencije pa interpretativne implikacije nisu ograničene samo na etno-konfesionalne zajednice. Ukazano je na činjenicu da manastir nije samo stvarno nego i imaginarno mjesto oko kojega su stvarani mitovi o pravoslavnim vjernicima koji su bili percipirani kao "drugi". Autor, također, razmatra pitanje tolerancije u odnosu na nečiju drugu povijest u pograničnom području, a rad je obogaćen priloziima, odnosno tekstom legende o nastanku rmanjskog manastira, suvremenom fotografijom istoga te zemljovidima.

"Tolerance and Intolerance in the Croatian-Slavonian Kingdom at the turn of the 17th Century. Contest for Gomirje" (125-151), rad je Nataše Štefanec s Filozofskog fakulteta u Zagrebu u kojem se istražuju obrasci tolerancije i netolerancije koje su primjenjivale institucije i društvene skupine prema stanovništvu koje se doselilo s osmanske na habsburšku stranu Vojne granice. Istraživanje je usredotočeno na Gomirje koje je tijekom spomenutih migracija postalo multietnički i multikonfesionalni lokalitet. U radu su razmatrani kako opseg odnosa tolerancije i netolerancije, tako i motivi, odnosno okidači, koji su se nalazili u njihovoj pozadini. Priloženi zemljovid doprinose boljem razumijevanju razmatranih problema.

Problem odnosa s "drugima" predmet je zanimanja i Giuseppea Gullinoa s Università degli Studi u Padovi u radu

"'Different' Peoples of the East Adriatic. The point of view of the Venetian patricians (18th Century)" (153-170). Opis predodžbi i stereotipova mletačkih patricija koji su se odnosili na domaće stanovništvo istočne jadranske obale uglavnom je zasnovan na izvješćima koja su oni, kao tamošnji predstavnici mletačke uprave, slali središnjoj vlasti, a čiji je sadržaj prvenstveno bio motiviran unutarnjim državnim interesima Mletačke Republike, ali i odnosima s Habsburškom Monarhijom i Osmanskim Carstvom.

Borislav Grgin s Filozofskog fakulteta u Zagrebu u radu "Tolerance in Practice - the Croats and the Morlachs on the Venetian Island of Rab between 15th and 16th Centuries" (163-170) analizirao je odnos lokalnog rapskog stanovništva prema doseljenim Morlacima i Hrvatima zaključujući na osnovi analize izvorne građe da su novopridošlice uglavnom bili prihvaćeni u lokalnu zajednicu te da nije pogrešno njihove uzajamne odnose ocijeniti kao odnose obilježene tolerancijom.

Pitanjem tolerancije u praksi na primjeru otoka Raba bavila se i Tea Mayhew iz Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja u Rijeci u radu "Tolerance in Practice - Immorality and Tridentine Rules in Rab (Arbe), late 16th Century" (171-180). Zanimanje autorice usmjereno je na opis stupnja tolerancije u odnosu na obrasce ponašanja katoličkoga svećenstva, a koje je Katolička crkva proglasila nemoralnima, posebice s obzirom na nastojanja crkvenih vlasti na izgradnji novoga lika svećenika kakvoga ga je zacrtala tridentska reforma.

"Inter-confessional Relations nad (In)tolerance among the Vlachs (16th-17th Centuries)" (181-194) rad je Marka Šarića s Filozofskog fakulteta u Zagrebu u kojem je autor prikazao strukturno složene međuvjerske odnose dinarskog vlašskog stanovništva, ovisne o brojnim

čimbenicima. Posebna je pozornost posvećena razmatranju procesa u kojem je etno-konfesionalni identitet nametnuo svoje prvenstvo u odnosu na preostale mnogostruke identitete mada nije u potpunosti uspio potisnuti društvene i kulturne oblike utemeljene na solidarnosti i altruizmu.

Maria Pia Pedani s Università Ca' Foscari u Veneciji u radu "The Border from the Ottoman point of view" (195-214) osvrnula se na način na koji su Osmanlije percipirale granicu analizirajući utjecaj koji su na to pitanje imali osmanlijsko nomadsko podrijetlo, poimanje granice u odnosu na *dār al-Islām* te imperijalni model. Autorica je, također, razmotrila utjecaj poimanja granice na definiranje Triplex Confiniuma kao i na odnose tolerancije i netolerancije.

Traktat Paola Boldù, mletačkog patricija i upravitelja Dalmacije i Albanije potkraj 18. stoljeća, predmet je detaljne analize u radu Alfreda Viggianoa s Università degli Studi u Padovi pod naslovom "Religion and Borders in Venetian Stato da Mar i the late 18th Century" (223-242). Pojednostavljena i često moraliziranjem obojena stvarnost koju je u ponudio Boldù nije postala predmetom političkih i institucionalnih rasprava u Veneciji, ali njezine stranice oslikavaju kulturne modele u razdoblju krize Mletačke Republike te ukazuju na splet različitih čimbenika koji su proizveli društvenu i političku imaginaciju koja je djelovala u pravcu izgradnje identiteta koji je istodobno bio individualan i kolektivan.

"Tolerance and Intolerance on the Border Between Civil and Military Croatia in the 18th Century. Zagreb County and Karlovac Generalate" (243-252) rad je Željka Holjevca s Filozofskog fakulteta u Zagrebu u kojem je autor analizirao život na granici između vojne i civilne Hrvatske kroz različite primjere približavanja i razilaženja, sukoba i suradnje. Pri

tome se povijest odnosa između "dvije Hrvatske" tijekom 18. stoljeća u velikoj mjeri pokazuje kao povijest izgradnje novoga modela njihove koegzistencije i učvršćivanja međusobne tolerancije.

Hrvoje Petrić s Filozofskog fakulteta u Zagrebu u radu "Roman Catholic Church and Confessional Revival. (In) tolerance in a Complex Borderland up to 1630s. Case Study of the Town of Koprivnica" (253-263) obradio je odnos katoličke obnove te vjerske tolerancije i netolerancije na širem prostoru mletačkih, osmanskih i habsburških krajeva. Kao primjer toga odnosa obrađen je grad Koprivnica koji je tijekom druge polovine 16. i početkom 17. stoljeća bio prostor susreta nekoliko konfesija. Autor je upozorio na netoleranciju prema pripadnicima nekatoličkih vjerskih zajednica koja je bila izražena u nestanku protestantskog stanovništva, u sustavnom pokršćavanju nevelike skupine doseljenih muslimana te u činjenici da se ni izvorno pravoslavno vlaško stanovništvo više jasno ne vidi u povijesnim izvorima.

Onima koji su mogli biti opaženi kao "drugi" od strane stanovništva mletačkih gradova u Dalmaciji kao i obrascima koegzistencije bavi se rad "Tolerance towards the "others" in the cities of Venetian Dalmatia (1540-1645)" (265-281) Egidia Ivetica s Università degli Studi u Padovi. Autor, također, raspravlja o "dvije Dalmacije", odnosno ukazuje na različitost između ideje Dalmacije i njezinog administrativnog teritorija, dok u zaključnim razmatranjima ističe da su gradske zajednice na dnevnoj osnovi tolerirale "različite", ali istodobno nisu propuštale podcrtati društvene i kulturne razlike pri čemu je osjećaj pripadnosti gradu bio neminovno pojačan sučeljavanjem s "drugima".

"The Bishopric of Nin in 1692. Mapping the Ethno-confessional changes" (283-299), rad Mirele Slukan Altić iz Instituta "Ivo Pilar" u Zagrebu, na temelju

kartografskih izvora osvrće se na povijest Ninske biskupije tijekom nemirnih ratnih vremena i razgraničenja u 16. i 17. stoljeću. Naglasak rada stavljen je na utvrđivanje teritorija biskupije te položaja i rasporeda naselja, probleme interpretacije i identifikacije toponima, pitanje kolonizacije pravoslavnih zajednica, analizu etno-konfesionalne strukture stanovništva kao i razmatranje problema vjerske tolerancije/netolerancije. Uz tablični prikaz vjerske strukture stanovništva, radu su priložena i tri zemljovid.

Dubravka Mlinarić iz Instituta za migracije i narodnosti u Zagrebu, usredotočujući se na područje Ravnih Kotara, analizira različite varijacije percepcije bolesnih članova zajednice kao "drugih" u radu "Diseased as 'Other' in the 18th Century northern Dalmatia" (301-313). Bolest je razmatrana sa širokog gledišta, od stava o bolesti kao društvenoj "kontaminaciji" i "divergenciji" do prikaza stvarnih tjelesnih i duševnih bolesti te invaliditeta. Izvori, pisani ili narativni, omogućavaju analizu doživljavanja bolesnika kao "Drugih" iz različitih vidova, od individualne obiteljske razine, preko lokalnih i širih zajednica, pučkih vjerovanja, crkvenih i državnih autoriteta do bolesnika samih.

Analizom pojma tolerancije kao izraza "čovječnosti" kod Alberta Fortisa bavio se Achille Olivieri s Università degli Studi u Padovi u radu "Tolerance or 'humanity' in Alberto Fortis" (315-326). Prateći razvoj ovoga pojma kroz Fortisovo poznato "Putovanje po Dalmaciji" autor je ukazao na Voltaireov utjecaj te upozorio da se utjecaj *Enciklopedije* može primijetiti na gotovo svakoj stranici ovoga djela. Autor također pokazuje da enciklopedizam može pomoći razumijevanju važnosti Fortisove metode "promatranja" kojom su općenito, uz "eksperiment", pomicanje onodobne granice znanja ne samo u prirodnim nego i "humanističkim" znanostima.

U radu "Multi-confessional Publications in Dalmatia of the 'Holy Alliance' (1815-1848) - Endeavouring to tolerate the 'Other'?" (327-348) Jelena Lakuš s Filozofskog fakulteta u Osijeku posvetila se analizi pojedinih tema vezanih uz pitanja tolerancije i netolerancije kao što su identificiranje i doživljavanje "Drugoga", traganje za načinom na koji su različiti stereotipovi bili uključivani u etno-konfesionalne okvire te razmatranje pitanja vjerske tolerancije s dvije točke gledišta: službene od strane austrijskih vlasti te one u svakodnevnom životu. Kao osnovni izvor poslužile su publikacije tiskane na istočnoj jadranskoj obali tijekom restauracije koje se, bez obzira na jezik kojim su pisane, mogu smatrati svojstvenima hrvatskom kulturnom i literarnom nasljeđu. Rad je obogaćen tablicama, grafikonom i ilustracijama.

Na samome kraju ovoga niza radova posvećenih problemima tolerancije, netolerancije i odnosa prema "drugome", nalazi se popis suradnika (349-350) te "Kazalo imena" (351-361).

Dubravka Božić Bogović

Kanonske vizitacije, knjiga IX: *Brodsko područje 1730.-1833.*, prepisao, preveo i priredio Stjepan SRŠAN (Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2010). XVIII + 1262 str.

U izdanju Državnog arhiva u Osijeku dr. sc. Stjepan Sršan objavio je novu knjigu *Kanonske vizitacije* koja obuhvaća brodsko područje u razdoblju od 1730. do 1833. godine. To je deveta knjiga u seriji *Kanonske vizitacije* koje je Državni arhiv u Osijeku pokrenuo 2004. godine.

Spomenuta knjiga *Kanonske vizitacije* obuhvaća župe na brodskom području (Brod, Dubočac, Dubovik, Garčin, Glogovica, Gundinci, Kaniža, Klakar, Kopanica, Odvorci, Oprisavci, Podcrkavlje, Podvinje, Sikirevci, Svilaj, Sibinj, Šamac Lukačev (danas Slavonski Šamac), Šumeće te Vrhovina). Priređivač devete knjige *Kanonskih vizitacija* donosi paralelno latinski tekst te prijevod teksta na hrvatski jezik, što omogućava i istraživačima koji ne znaju latinski jezik korištenje tom knjigom.

Kanonske vizitacije spadaju među značajnije arhivsko gradivo, koje je moguće koristiti u povijesnim istraživanjima. Spomenuto arhivsko gradivo može se koristiti za proučavanje više segmenata hrvatske povijesti, kao što su primjerice crkvena, ekonomska, demografska povijest, kao i povijest obrazovanja te povijest svakodnevice. Isto tako, moguće ih je koristiti pri znanstvenim istraživanjima u drugim znanstvenim područjima (npr. etnologija, antropologija).

Sve vizitacija donose podatke o crkvenim objektima u pojedinim župama (crkvama i kapelama). Iz podataka u spomenutim vizitacijama vidljivo je da je većina crkva i kapela izgrađena od drva. Samo je stara župna crkva sv. Petra i Pavla u Garčinu bila zidana. Pojedine su crkve (npr. župna crkva u Svilaju) bile bolje građene, ožbukane i obijeljene. Također, vizitacije nas obavještavaju o interijeru pojedinih crkava. Pri tome su vizitatori najviše pažnje posvetili opisu namještaja, oltarima, krstionici te svetohraništu. Isto tako navode podatke o liturgijskoj odjeći i priboru koji su posjedovale pojedine župe. Komparacijom više vizitacija tijekom cijelog stoljeća moguće je utvrditi promjene u održavanju pojedinih župnih crkava, opskrbljenošću liturgijskom odjećom i priborom te ušćuvanošću odjeće i pribora. U prvim vizitacijama vidljivo je da su župe posjedovale vrlo malo liturgijske odjeće

i pribora. Isto tako komparacija vizitacija pojedinih župa ukazuje na propadanje crkvenih objekata, odnosno liturgijske odjeće i pribora. Primjerice crkva sv. Petra i Pavla u Garčinu 1730. godine bila je u dobrom stanju, a 1746. godine bila je u lošijem stanju te je krov počeo propadati zbog neodržavanja.

Pojedine vizitacije donose podatke o liturgijskim obredima (npr. procesije), što se može iskoristiti u istraživanju crkvene povijesti, ali i povijesti svakodnevice. Komparacijom više vizitacija tijekom cijelog stoljeća moguće je utvrditi promjene u slavljenje pojedinih svetkovina te promjene u liturgijskim obredima koje su uvjetovane promjenama odnosa centralnih državnih vlasti prema crkvi. Promjene u liturgijskim obredima vidljive su naročito tijekom jozefinizma, odnosno vladavine kralja Josipa II.

Kanonske vizitacije broskog područja vrlo su značajan izvor podataka za demografsku povijest Broda i broskog područja. Doduše, vizitacije ne donose dosljedno podatke o broju stanovnika. Međutim, većina vizitacija donosi podatke o broju kuća, bračnih parova, broju stanovnika te broju stanovnika sposobnih za ispovijed koji omogućavaju bolje upoznavanje demografske povijesti tog područja. Iz podataka dobivenih iz kanonskih vizitacija moguće je primjenom statističkih metoda dobiti podatke o prosječnoj veličini kućanstava, odnosno pojedinog bračnog para. Tako dobiveni podaci omogućit će daljnja istraživanja gospodarske povijesti, odnosno utvrđivanje prehrambenih potreba stanovništva na brodskom području. Primjerice, ti će podaci omogućiti utvrđivanje demografskih preduvjeta za razvoj gospodarstva na brodskom dijelu Vojne krajine. Primjerice, u župi Brod bilo je 1746. godine prosječno 5,81 član po kućanstvu, a 1761. godine 5,62 člana kućanstva.

Isto tako moguće je na temelju demografskih podataka iz vizitacija utvrditi udio mlađih članova u ukupnoj populaciji neke župe, odnosno nekog naselja. Naime, znamo li dob primanja prve pričesti, broj stanovnika u nekoj župi, te broj stanovnika sposobnih za ispovijed možemo izračunati broj djece mlađe od dobi primanja prve pričesti, odnosno njihov udio u ukupnom broju stanovnika u pojedinoj župi, odnosno u kućanstvu.

Vizitacije donose podatke o župnom stanu. Premda su ti opisi vrlo šturi, mogu biti vrlo značajan izvor podataka za proučavanje načina življenja župnika tijekom 18. i prve polovine 19. stoljeća. Također, podaci iz vizitacija donose podatke o gospodarskim zgradama unutar župnog stana. Svi ti opisi značajan su izvor podataka za proučavanje povijesti svakodnevice župnika.

Kanonske vizitacije donose podatke o zemljišnim površinama (oranice, livade, vinogradi) koje su posjedovale pojedine župe. Prema tim podacima vidljivo je da su župnici raspolagali malim zemljišnim površinama, iz čega se može pretpostaviti da su proizvodili manje količine poljoprivrednih proizvoda, što im je osiguravalo vlastito prehranjivanje. Ti izvještaji obavještavaju nas i o načinu obrađivanja tih površina, odnosno radnim obavezama stanovništva. Životni standard župnici su poboljšavali prikupljanjem poljoprivrednih proizvoda dobivenim luknom, odnosno prikupljanjem financijskih sredstava dobivenih štolarinom.

Kanonske vizitacije donose podatke o novčanim sredstvima te načinu raspolaganja tim sredstvima, što omogućava proučavanje ulaganja financijskih sredstava tijekom druge polovine 18. stoljeća te prve polovine 19. stoljeća. Spomenuti podaci omogućavaju istraživačima ekonomske povijesti proučavanje financijskih mehanizama raspolaga-

nja financijskim sredstvima te kamatne stope tijekom obuhvaćenog razdoblja.

Zanimljivi su podaci o učiteljima na području obuhvaćenom spomenutim vizitacijama. U tim izvještajima na brodskom području tijekom druge polovine 18. i prve polovine 19. stoljeća rijetko se spominju učitelji. Učitelj na brodskom području spominje se prvi put 1758. godine u vizitaciji župe Brod. Spomenuta vizitacija donosi biografske podatke o prvom brodskom učitelju, Petru Starešiću, koji je u Brod došao iz Požege na poziv poglavarstva vojnog komuniteta Broda. Zanimljivo je da je spomenutom učitelju tada obećana plaća od 40 forinti, ali mu je isplaćeno samo 20 forinti. Spomenuti se učitelj spominje i u vizitaciji iz 1761. godine, a kasnije se više ne spominje. Vizitacija župa Lukačev Šamac (danas Slavonski Šamac), Kopanica, Garčin, Vrhovina te Sibinj iz 1765. godine donosi podatke o prvim školama izvan Broda. Vizitacija župe Lukačev Šamac donosi kratak opis prve školske zgrade. Spomenute vizitacije spomenutih župa donose i podatke o prvim učiteljima u tim školama te o njihovim plaćama i ostalim prihodima potrebnim za njihovo uzdržavanje. Iste vizitacije donose i podatke o osobnim karakteristikama pojedinih učitelja. Primjerice, učitelj u Lukačevom Šancu Franjo Schwartz nije zadovoljavao u učiteljskom poslu jer «lunja po kućama» te se «često odaye neumjerenom piću». Bilo je naravno i dobrih učitelja, ali vizitacije navode samo da su bili dobrog vladanja te da župnici nisu imali nikakvih primjedbi na njihov rad. Zanimljivo je da 1765. godine u Brodu nije bilo učitelja. Slična je situacija u Brodu bila, prema vizitaciji, i 1769. godine. Vizitacije iz kasnijih godina donose također podatke o učiteljima, školskim zgradama, prihodima, odnosno sredstvima potrebnim za uzdržavanje te kraće biografske podatke o učiteljima što omogućava proučavanje povijesti

obrazovanja na području obuhvaćenom spomenutim vizitacijama (župa Brod te župe na brodskom području).

Vizitacije donose podatke i o primateljima. Pojedini izvještaji obavještavaju nas o njihovom imenu te o njihovim obavezama. Nažalost, vizitacije ne donose nikakve druge podatke o spomenutim osobama. Međutim, i ti oskudni podaci omogućavaju istraživačima uvid u odnosu vojnih vlasti prema porodu djece, a samim tim prema roditeljima. Spomenuti podaci značajni su za proučavanje demografske povijesti, ali i povijesti medicine tijekom druge polovine 18. stoljeća te prve polovine 19. stoljeća.

Vizitacije donose biografske podatke o župnicima u pojedinoj župi, što omogućava pisanje biografija pojedinih župnika. Ti podaci osvjetljavaju živote pojedinih danas zaboravljenih, odnosno manje poznatih župnika koji su bili značajni u životu tadašnjeg lokalnog stanovništva pojedinih župa. Ti podaci omogućavaju pisanje njihovih biografija. Tako su mi primjerice podaci iz prije izdane kanonske vizitacija valpovačkog i mihojskog područja omogućile pisanje biografija valpovačkog župnika Piškora, te petrijevačkog župnika za potrebe leksikona osoba u *Zapisniku franjevačkog samostana u Našicama knjiga I. (1739.-1787.)*. Također, podaci o župniku župe Kaniža fra Josipu Uliću omogućile su mi pisanje njegove biografije tijekom pripreme nove knjige *Zapisnika franjevačkog samostana u Našicama knjiga II. (1788.-1820.)*.

Na kraju knjige priređivač donosi sažetak na hrvatskom, engleskom i njemačkom jeziku. Također, knjiga je opremljena kazalom osoba i mjesta te kazalom predmeta i ustanova. Spomenuta kazala omogućavaju korisnicima jednostavnije i brže korištenje tom knjigom.

Kanonske vizitacije brodskog područja odličan su izvor za proučavanje

povijesti brodskog područja tijekom druge polovine 18. te prve polovine 19. stoljeća. Spomenute vizitacije odličan su izvor podataka za proučavanje više područja ljudske djelatnosti tijekom tog razdoblja.

Milan Vrbanus

Franjo Emanuel HOŠKO, *Grga Čevapović – osporavatelj ranog liberalizma* (Zagreb: Sale-siana, 2011). 364 str.

Crkveni povjesničar dr. fra Franjo Emanuel Hoško objavio je novu knjigu o djelovanju fra Grge Čevapovića (1786.-1830.), poznatog slavonskog franjeva- ca koji je živio krajem 18. i početkom 19. stoljeća. Osoba fra Grge Čevapovića doista je povijesno vrlo zanimljiva. Dr. Hoško već u uvodnom poglavlju daje osnovne činjenice o njegovu životu i radu koje pokazuju koliko je Čevapović važan ne samo za franjevce nego i općenito za hrvatsku kulturu. Autor je u tome poglavlju naglasio da se Čevapović još kao student opredijelio za ilirstvo svoj- ga učitelja fra Matije Petra Katančića pa se tako zajedno s njime smatra pretečom ilirskog pokreta u slavonsko-podunav- skom prostoru. Pored toga dr. Hoško ga ističe i kao obnovitelja franjevačke ba- štine upravo u doba kada je franjevački identitet bio ozbiljno ugrožen. Upravo je taj dio Čevapovićeve biografije bio temelj Hoškova povijesnog istraživanja u ovoj knjizi.

Rođen 1786., svega nekoliko godi- na prije početka Francuske revolucije, Čevapović je živio u doba velikih promjena koje su ostavile traga na čitavo tadašnje hrvatsko društvo. Tijekom mla-

dosti njegov je životni put krenuo stopama franjevačkog redovništva koje je također u to vrijeme bilo pred velikim izazovima. Naime, franjevce je tada u Habsburškoj Monarhiji pritiskala jozefinistička državna politika čiji je cilj bio podložiti crkvene institucije državnim vlastima. Jozefinističke su reforme ozbiljno ugrozile sam opstanak franjevaca i to su činile najviše na dva načina – oduzimanjem imovine i razbijanjem ustroja redovničkog života.

Posljedice jozefinističkih reformi autor je vrlo dobro razložio u prvoj cjelini knjige. U njoj je pokazao i kako je kriza franjevačkog reda, izazvana jozefinističkim reformama, navela poglavare provincije sv. Ivana Kapistranskog na odlučne mjere koje su išle u smjeru vraćanja redovničkog ustroja na predjozefinsko stanje. Ti su napori mogli nastupiti tek u vrijeme kada je jozefinizam prešao iz radikalne u kasnu fazu, odnosno nakon smrti cara Josipa II. 1790. godine. Autor obrazlaže da je kasni jozefinizam ipak zadržao neke temeljne jozefinističke odrednice koje su bile usmjerene protiv redovništva kao takvog, odnosno da je i u tome razdoblju država nastojala redovnički podmladak usmjeriti prema pastoralnom radu, koji bi u konačnici značio potpuno podvrgavanje vlasti mjesnih biskupa i slabljenje redovničkog zajedništva. U nastavku autor detaljno objašnjava kako se ta politika odrazila na djelovanje franjevačke provincije sv. Ivana Kapistranskog i kako su njeni poglavari nastojali umanjiti njene štetne posljedice. Navedena kronologija pokazuje da je Čevapović svoju zrelu fazu dočekao upravo u vremenu kasnog jozefinizma. Stoga je dr. Hoško prvu cjelinu završio poglavljem u kojem je prikazao kako je Čevapović tijekom svoje formativne faze stasao u redovnika i profesora s jasno oblikovanim stavovima o jozefinizmu i o potrebi obnove franjevač-

kog redovništva u provinciji sv. Ivana Kapistranskog.

Druga cjelina nastavlja pratiti fra Čevapovića u razdoblju kada je došao na čelo provincije. Čevapovićevo opredjeljenje da nastavi put obnove kojim su krenuli njegovi prethodnici dovelo je tada do nekih odluka koje su gledano iz današnje povijesne perspektive očigledno imale velike posljedice. Čevapović je doista bio svjestan da je jozefinizam državna politika protiv koje se teško može boriti. Stoga dr. Hoško ističe da se njegova borba protiv jozefinizma nije očitovala u direktnim napadima na državne odluke, nego je, naprotiv, bila usmjerena na jačanje vjerskog i moralnog života. Tako je, kroz jačanje redovničke posvećenosti i zajedništva, Čevapović pokazao put budućim generacijama franjevaca u borbi protiv onih ideologija koje su negirale ulogu i poziv franjevačkog redovništva, a to su u njegovo vrijeme prvenstveno bile ideologije kasnog jozefinizma i ranog liberalizma.

Na kraju treba istaknuti da smo dosad fra Grgu Čevapovića poznavali uglavnom kao kulturnog djelatnika i kao gorljivog zagovornika ilirske teorije zbog čega ga se često označava kao „preteču ilirizma“. Dr. fra Franjo Emanuel Hoško uspio ga je ovom knjigom prikazati u još jednoj važnoj ulozi o kojoj se dosad nije dovoljno znalo, u ulozi borca protiv kasnojozefinističkih i ranoliberalnih snaga koje su tijekom prve polovice 19. stoljeća rastakale franjevačko redovništvo u Hrvatskoj. Tako je dr. Hoško uspio svojom knjigom omogućiti cjelovitije sagledavanje povijesnog lika fra Grge Čevapovića, ali i brojnih drugih aktera tih zbivanja.

Robert Skenderović

Philarète CHASLES, *Sličice o banu Jelačiću i ratu u Mađarskoj 1848.-1849.* (Zaprešić: Matrica hrvatska Ogranak Zaprešić, 2010). 230 str.

Hrvatskom banu barunu Josipu Jelačiću u hrvatskoj povijesti pripada jedno od najvažnijih mjesta, što potvrđuje i obimna, jedva pregledna literatura. U tom obilju naslova nikako nije zanemariv ni doprinos zaprešićkoga ogranka Matice hrvatske koji je u proteklih dvadeset godina učinio mnogo na otkrivanju manje poznatih detalja iz Jelačićeva života kao i na njegovoj popularizaciji uopće. Ovaj razmjerno mali izdavač objavio je, pored mnogih priloga tiskanih u *Zaprešićkom godišnjaku*, i tri knjižna izdanja: monografiju *Novi Dvori od Jelačića bana do naših dana* (1991.), zbirku prigodnica *Ustani bane* (2001.) te zbirku banovih pjesama *Pjesme / Gedichte* (2009.).

Krajem prošle godine isti je izdavač objavio i novi prilog cjelovitijem poznavanju osobe bana Josipa Jelačićeva i njegova doba. Riječ je o vrlo zanimljivom djelu *Sličice o banu Jelačiću i ratu u Mađarskoj 1848.-1849.*, čiji je autor francuski publicist i književni povjesničar, profesor komparativne književnosti na *Collège de France* Philarète Chasles (1798.-1873.). Prvo je izdanje objavljeno u Parizu 1855. godine pod naslovom *Scènes des camps et des bivouacs hongrois pendant la campagne de 1848-1849.*, a hrvatski prijevod načinjen je prema izdanju iz 1879. godine, objavljenom u okviru sabranih Chaslesovih djela. Zahtjevu zadaću prijevoda obavile su Sanja Hoić i Bojana Zeljko-Lipovšćak, a djelo je za tisak priredio Stjepan Laljak, čije je ime neizostavno kad god je riječ o radu zaprešićkoga Matičina ogranka, i napose

o plodnoj izdavačkoj djelatnosti Ogranaka. Priređivač se, kako je iz prethodnoga razvidno, odlučio za slobodniji prijevod naslova, zasigurno vođen željom da djelo učini zanimljivijim hrvatskom čitateljstvu. Koliko neuobičajen, ovaj je potez podjednako i neopravdan, budući da u *Sličicama* nalazimo (pre)malo izravnog spomena bana Jelačića. Konkretno, riječ je tek o jednoj "sličici" (31.-32.), ne uzmemo li u obzir i Chaslesov "Dodatak", u kojemu se također spominje Jelačić. Ovako sročeni naslov, te izbor naslovnice (detalj s poznate litografije prikaza Jelačićeva logora nakon bitke kod Schwechata), mogli bi navesti čitatelja na pogrešnu predodžbu o sadržaju djela.

Sličice o banu Jelačiću i ratu u Mađarskoj 1848.-1849. djelo su neobične strukture, i djelo kojemu nije lako jednoznačno odrediti vrstu. U uvodu Chasles, između ostaloga, tvrdi da su *Sličice* zasnovane na memoarskim i publicističkim radovima, objavljenim u prvim poratnim godinama u Njemačkoj i Engleskoj, ali da su kao osnovica radnje poslužili zapisi izvjesnog, neimenovanog tirolskog satnika, koji je kao dobrovoljac služio pod Jelačićem i bio sudionik ratnih sukoba na tlu pobunjene Mađarske. Ukoliko bi tvrdnja o navodnom tirolskom časniku i njegovim zapisima i bila istinita, u Chaslesovu djelu nije moguće razlučiti koji su dijelovi zasnovani na navodnim memoarskim bilješkama, koji dijelom ili posve izmaštani, a koji preuzeti iz drugih izvora (usmenih, memoarskih, publicističkih, novinskih...). Mnogo je izglednije, međutim, da rečeni časnik i na nepoznatom mjestu pronađeni svezak njegovih zapisa ("na lošem njemačkom, i još slabije preveden na engleski") zapravo nisu ni postojali, odnosno da su tek plod autorove dosjetke koja je ovomu zanimljivu djelu imala priskrbiti zrnce dodatne draži i uzbudljivosti, i tako privući dodatnu pažnju čitateljstva. Sâm Chasles u uvodu opisuje ozračje francuske javno-

sti sredinom četrdesetih godina XIX. stoljeća, najkraće sažeto u poznatoj izreci Alphonsea de Lamartinea o Francuskoj koja se počela "dosađivati". Ta dosada urodila je strašću za imaginarnim hirovima i pustolovinama, a zatim je uslijedila poplava naslova (priča, pripovijesti, romana, epova...) koji su imali udovoljiti toj strasti. Golemu popularnost uživao je Daniel Defoe koji je napisao *Robinsona Crusoea*, ali i uvjerljive *Uspomene konjanika*, u životu ne uzjahavši konja. Slijedeći taj obrazac, i Philarète Chasles, pisac vrlo bogate i šarolike bibliografije, poklonik memoarske literature te i sâm autor memoara, odlučio je – čitamo u uvodu – stvoriti lik kapetana Tolmera, hrabrog i dobrog pustolova koji na svojim putovanjima po raznim kontinentima doživljava mnoge pustolovine. Navedeno, uz pojedine nejasnoće, netočnosti i nedorečenosti (napose geografske) koje susrećemo u tekstu *Sličica*, učvršćuje ocjenu da je Tirolca, njegove dnevničke zapise i njegove dogodovštine, kao i kapetana Tolmera, "stvorio" Chasles u literarne svrhe.

Konačan rezultat jest vrlo zanimljivo, živo i napeto pisano štivo, koje se čita vrlo lako, napose od onih čitatelja koji posjeduju osnovno predznanje o predmetnom povijesnom okviru. Hrvatskome stručnom i širem čitateljstvu *Sličice* predstavljaju vrlo važnu književnu činjenicu jer nam predočuju način na koji je Hrvate i njihovu ulogu u revolucionarnim zbivanjima vidio ugledni francuski pisac, i to u djelu kojim je zasigurno utjecao na stvaranje iste slike kod čitateljstva u Francuskoj, zemlji koja je bila izvoršte većine devetnaestostoljetnih revolucionarnih ideja i gibanja.

Imajući sve to u vidu, rekao bih kako nije utemeljen prijekor što ga u svom "Predgovoru" (7.-10.) na račun hrvatske povijesne znanosti izriče priređivač ovoga izdanja, iščudavajući se nad činjenicom da je iznimno važno djelo poput *Sli-*

čica više od 150 godina ostalo posve nepoznato hrvatskim povjesničarima. Kao povijesni izvor, *Sličice* su od vrlo ograničene ili nikakve važnosti povjesničarima i istraživačima srodnih struka, odnosno riječ je o djelu koje niti na jednoj razini ne bismo smjeli uspoređivati s, primjerice, memoarima baruna Josipa Neustädtera. Nadalje, nije točna ni tvrdnja, također iznesena u "Predgovoru", prema kojoj su *Sličice* u Hrvatskoj do danas spomenute tek jednom prilikom, u dnevniku *Obzor* 1940. godine (članak "Filaret Chasles o hrvatskom banu Jelačiću", br. 240, 16. X. 1940., 2.). Naime, iste te 1940. godine Rudolf Maixner objavio je u Zagrebu, u časopisu *Annales de l'Institut Français de Zagreb*, članak "Le Campagne de Jelačić romancée par Philarète Chasles" (4/1940, br. 14-15, 200.-216.). Na spomen Philarètea Chaslesa nailazimo i u izdanju *Hrvatska/Francuska. Stoljetne povijesne i kulturne veze / Croatie/France. Plusieurs siècles de relations historiques et culturelles* (prir. Dražen Katunarić, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb 1995.). U ovom dvojezičnom zborniku radova, svakako jednom od osnovnih polazišta za proučavanje hrvatsko-francuskih odnosa, ponovno je objavljen članak Jeana Dayrea "Francuski kroatofili u XIX stoljeću / Croatophiles français au XIXème siècle" (91.-96., 237.-242.). Dayre je istoimeno predavanje održao u Zagrebu 12. prosinca 1940., i ono je potom objavljeno na hrvatskom u *Obzoru* (br. 298, 24. XII. 1940., 9.), te na francuskom na stranicama već spomenutog *Annales de l'Institut Français de Zagreb* (4/1940, br. 14-15, 249.-252.). Dayre, jedan od boljih poznavatelja hrvatsko-francuskih veza, ujedno i ravnatelj zagrebačkoga Francuskog instituta te jedan od osnivača *Annales*a, u svom se radu dotiče i bana Jelačića, govori o njegovoj iznimnoj popularnosti u Francuskoj, napose među mladim časnicima, za pritom spominje i Chaslesa koji je "iskoristio tu popularnost, objavljujući tobožnje uspo-

mene jednog časnika, Serežana, koje su uostalom napisane s mnogo duha i živosti, a potertane pikantnim detaljima, kao što je prisutnost mladih i lijepih žena-boraca među hrvatskim četama” (93.-94., 240.-241.; u hrvatskoj inačici članka, na stranicama 93.-94., Chaslesovo je prezime netočno navedeno kao Charles). Nadodajmo, naposljetku, da priređivač i u “Bilješki o piscu” (229.-230.) olako izriče još jednu netočnost, tvrdeći da je Chasles “u Hrvatskoj do danas ostao gotovo nepoznat, jer ga ne spominje nijedna naša enciklopedija”. Naprotiv, na 714. stranici trećega sveska *Hrvatske enciklopedije*, u izdanju Hrvatskoga izdavačkog bibliografskoga zavoda (Zagreb, 1942.), objavljena je natuknica “Chasles, Philarete”, koje je autor već spomenuti Rudolf Maixner.

Sličice se sastoje od dvanaest poglavlja (27.-182.). Pored ovoga osnovnog dijela te spomenutih “Predgovora” i “Bilješke o piscu”, izdanje sadrži također i dva dodatna teksta iz pera sâmog autora: “Uvod” (13.-25.), te dodatak naslovljen “Opći pogled na povijest Mađarske i na događaje koji su prethodili ratu od 1848. do 1849.” (183.-205.). U dodatku Chasles nudi kratak presjek kroz revolucionarna i ratna zbivanja u Mađarskoj i Monarhiji uopće, a u tekstovima usputno navodi i neka od djela koja su mu poslužila kao izvori podataka pri gradnji *Sličica*. To su, pored ostalih, sljedeća: Julia Pardoe, *The City of the Magyar or Hungary and its Institutions in 1839-40*. (London, 1840.), M. J. Boldényi, *La Hongrie ancienne et moderne* (Paris, 1851.), Auguste de Gérando, *De l'esprit public en Hongrie depuis la Révolution Française* (Paris, 1848.), Félix Martin, *Guerre de Hongrie* (Nantes, 1850.), Theresa Pulszky, *Memoirs of a Hungarian Lady* (Philadelphia, 1850.), György Klapka, *Memoirs of the War of Independence in Hungary* (London, 1850.) i János Pragay, *The Hungarian Revolution* (New York, 1850.).

Radnja *Sličica* odvija se, dakle, tijekom 1848. i 1849. godine, a glavni je junak tirolski časnik koji nakon teških ratnih iskustava na talijanskom bojištu dolazi u Hrvatsku, upoznaje bana Josipa Jelačića, te stupa u njegovu službu kao zapovjednik jedne postrojbe hrvatskih serežana. Bio je to početak burne pustolovine koja će Tirolca i njegovu postrojbu, izdvojenu od glavnine Jelačićevih snaga, voditi kroz mnoge borbe i kušnje na tlu Mađarske, ali i Austrije, gdje sudjeluju u gušenju bečkoga ustanka. Naposljetku biva ranjen, oporavlja se u gostoljubivom domu jedne mađarske obitelji, i konačan spas iz ratnog meteža nalazi kada prebjegne nadirućim Rusima. Tirolac je službu pod Jelačićem prihvatio uslijed općinjenosti likom hrvatskoga bana, ali i uslijed privlačnosti službe koja mu se svidjela zbog svoje opasnosti i težine. On voli rat, ali ujedno ne krije tugu kada svjedoči o strahotama rata u neprijateljskoj zemlji; proklinje sudbinu koja mu nameće sukob protiv hrabrih bivših drugova s kojima je služio u istoj vojsci, žali se na teške ratne okolnosti u kojima neprijatelj nalazi pomoć svuda, a carska vojska nigdje, u kojima mora gledati smrt i patnju dvadesetak različitih narodnosti upletenih u krvave sukobe. U takvim uvjetima postupno gasne i početno oduševljenje našega junaka: “Nije bilo zarobljenika ni s jedne ni s druge strane. Rat više nije imao onaj žar, viteški, zaglušan, plemenit i gotovo luckast koji ga je oživljavao u početku, već je poprimao mračan i šutljiv karakter poput smrti. Viđao sam oko sebe samo ispijene, mršave, strašne likove, tužna odlučnost ogledala se na svim licima, većina s brazgotinama i iznurena. Nije se više pjevalo, nije se više plesalo. Bilo je očito da će rat potrajati još toliko dugo koliko će Mađari izdržati, a izdržat će do posljednjega.” (135.) Časnik na svom putu susreće i stvarne povijesne ličnosti, a njegova je priča isprepletena opisima života, odijevanja i običaja stanovništva, opisima mađarskih predjela, hrane, du-

hana i pića, a ne nedostaje ni romantična epizoda s pobočnicom Hancsom (valjda Anom), hrabrom i lijepom Hrvaticom, ratnicom koju krase osobine amazonke.

Pozornosti naše javnosti napose je vrijedan već spomenuti opis bana Jelačića, te veći broj mjesta na kojima se opisuju ili spominju hrvatski serežani, odnosno Hrvati uopće. Kao najvažniji ljudi ratnih zbivanja u Mađarskoj izdvojeni su Lajos Kossuth, József Bem, te ban Jelačić, koji se autoru čini "najpraktičnijim od ova tri muža". Tirolac je očaran banovom osobnošću, i opisuje ga kao časnika brižnog i profinjenog izgleda koji ujedno otkriva i diplomata i ratnika. Jelačić posjeduje istančanost i finoću, kao zapovjednik vrlo je taktičan i stoga omiljen među vojskom koja mu je odana (31.-32.). U takvom hrvatskom banu Jelačiću, i u 36 000 barbara koje je on u kratkom roku okupio, autor vidi "istinske spasioce Austrije" (40.-41.). U opisima svojih hrvatskih vojnika ne štedi riječi pohvale. Ti su domoroci, kaže, možda u cijeloj Europi ljudi najstrašniji u ratu i najsposobniji da izdrže ratni napor i oskudice. Nije poznavao ljubaznije ljude i vještije "razbojnike" od tih svojih *crvenih kabanica*: "[...] taj soj ljudi nije ni vrlo uljudan ni vrlo učen; ali je pun trezvenosti, čvrstine, privrženosti; lijep kao divlja životinja obdarena velikodušnošću, inteligencijom i srčanošću. [...] Pored mojih serežana, Talijani mi se čine barbarima; moji serežani ne prose i ne ubijaju s leđa. Vrlo vješto se služe mačem, a vrlo slabo bodežom, a to što rjeđe nose krunice ne znači da su manje pobožni. Umješnost, živahnost, skromnost, to su praktične vrline u svim selima Vojne Krajine; gdje vladaju patrijarhalni običaji, često zadivljujući u svojoj jednostavnosti i poetičnosti." (33.-34.)

Prema Chaslesu, navodni Tirolac je u svojim zapisima iskazivao "vrlo malo divljenja" prema Mađarima, a Kossuthu i krugu oko njega pripisivao mnoga ne-

djela. Pri svojoj "preradi", Chasles je izmijenio tu sliku, pa je konačna slika mađarskih revolucionara pretežno pozitivna. Iako junak – tirolski satnik nema uvijek razumijevanja za mađarske konačne ciljeve, te spominje i slučajeve mađarske okrutnosti, ipak na više mjesta izražava divljenje prema Mađarima i priznaje im hrabrost, duh i junaštvo. Slične osjećaje divljenja i poštovanja iskazuje i prema Poljacima koji se bore na strani Mađara, a negativno, gotovo s mržnjom, prikazuje tek Talijane.

Knjigu zaključuju dva pogovora: prvi potpisuje prof. dr. Mira Kolar (207.-220.), a drugi dr. Željko Holjevac (221.-228.). Dva stručna povjesničarska teksta bit će od velike pomoći onim čitateljima koji su manje upućeni u zamršena revolucionarna zbivanja na tlu Mađarske, te im omogućiti lakše praćenje i razumijevanje opisanih zbivanja.

Na samom kraju možda nije naodmet spomenuti neobičnu i vrlo zanimljivu činjenicu, nespomenutu u knjizi, a ta je da se jedini poznati hrvatski primjerak francuskoga izvornika, na osnovi kojega je priređeno i ovo hrvatsko izdanje, čuva u zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci, te da isti potječe iz ostavštine hrvatskoga pjesnika i pravaškoga političara Augusta Harambašića. Harambašić, istaknuti pravaški političar, saborski zastupnik, novinar i agitator, bio je u mladosti jedan od tipičnih stekliša, štovatelja lika i nauka Ante Starčevića. Jedna od bitnih sastavnica tog nauka bio je i izrazito negativan stav spram bana Jelačića i njegove uloge u revolucionarnim zbivanjima 1848./49., a i Harambašićevi su nazoni bili posve u skladu s ovim naukom. To na slikovit način, primjerice, potvrđuju "Otačbenice" u kojima pjesnik izražava ogorčenje zbog banova zagrebačkog spomenika ("Spomen vječne sramote nam, / A u glavnom našem gradu!"), i pjeva o banu koji je "morem naše svete krvi" zatro slobodu Mađara, "Ali i

nas tim je satro, / I nas radi tog robstvo smrvi!”

Nekolike ovdje izrečene opaske i primjedbe ne umanjuju vrijednost ovoga izdanja; urednik izdanja i zaprešićki ogranak Matice hrvatske, kao i ostali pojedinci koji su u pripremi djela sudjelovali i svojim ga znanjem, trudom i sredstvima omogućili, zaslužuju pohvale, a Ogranak Matice hrvatske Zaprešić zavrjeđuje da se svrne pozornost na njegovu bogatu i vrijednu izdavačku djelatnost. Riječ je Ogranku koji može poslužiti kao primjer na kojega bi se mogli ugledati i mnogi drugi Matičini ogranci, te kao potvrda da se i uz skromna sredstva mogu izdavati vrijedna i zanimljiva djela.

Branko Ostajmer

Željko DUGAC, *Kako biti čist i zdrav: zdravstveno prosvjećivanje u međuratnoj Hrvatskoj* (Zagreb: Srednja Europa, 2010). 176 str.

Knjiga *Kako biti čist i zdrav: zdravstveno prosvjećivanje u međuratnoj Hrvatskoj* plod je dugogodišnjeg autorovog bavljenja djelatnošću Andrije Štampara. Iako broj godina ne mora nužno značiti i kvalitetu sadržaja, u ovom slučaju čine mi se toliko važnima da treba započeti s njima. Naime, značenje Andrije Štampara nije nepoznato niti upitno. Njegov životni put od rodnog Drenovca do jednog od osnivača i prvog predsjednika Svjetske zdravstvene organizacije (1948.) za naše je prilike dobro poznat, odavno evaluiran pa čak i dostojno obilježen. Stoga pomake više ne tražimo u „otkrivanju“ nego u produbljenju i kontekstualizaciji. Upravo je to ono što nam donose spome-

nute godine sustavnog istraživanja Željka Dugca. Po struci medicinar (što je nenadoknativa prednost u bavljenju ovom temom), a po osobnom nagnuću humanističar, sretno je spojio toliko različite discipline. Da bi se mogle ocijeniti ideje i dostignuća Andrije Štampara, čovjeka koji je preobrazio ne samo našu medicinu, bilo je potrebno upravo ono što je autor učinio, kvalitetno integrirao spoznaje sa studijskih boravaka u inozemstvu, predanog rada u arhivima Rockefellerove zaklade u New Yorku i Lige naroda u Ženevi te izvanredno poznavanje svjetske (ne treba niti spominjati koliko je obimna) relevantne literature o povijesti medicine i srodnih znanosti u 20. stoljeću. Na tu je temu do sada objavio niz članaka te dvije monografije. U prvoj je obradio utjecaj Rockefellerove fondacije na razvoj socijalne medicine te ključnu Štamparovu ulogu u širenju novih ideja i stvaranju institucionalne infrastrukture kod nas (*Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb 2005.). U idućoj je s akademikom Markom Pećinom priredio Štamparove zapise iz vremena kada mu je u Kraljevini Jugoslaviji konačno omogućeno djelovanje, nakon čega je svoj model zdravstvene zaštite prenio u druge zemlje, posebice Kinu. (*Andrija Štampar. Dnevnik s putovanja 1931.-1938.*, Zagreb 2009.) Sada je pred nama treća monografija posvećena naporima da se medicina postavi na moderne socijalne temelje, u kojoj u središtu pozornosti više nisu organizacijske pretpostavke ili društvene i političke prilike, nego sam model zdravstvene zaštite i prosvjećivanja koji je razvio Štampar i koji je kasnije postao uzorom za slične zdravstvene sustave širom svijeta. Budući da se kod socijalne medicine radi o ideji, koja ne samo da je obilježila medicinsku znanost 20. stoljeća, nego je imala i presudan utjecaj na svjetska demografska kretanja i socijalnu politiku suvremenih država, jasno je koliko je važno da se istraži na koji način

oblikovala hrvatsku povijest i da se ono što se događalo kod nas pokuša sagledati u kontekstu razvoja znanosti i društvenih promjena u svijetu.

Knjiga je strukturirana u šesnaest poglavlja. U „Uvodu“ autor jasno razlaže problem i metodološka polazišta svog istraživanja (2-7), a u idućim kraćim poglavljima daje povijesni okvir teme kojom se bavi: kratak pregled povijesnog razvoja ideje o zdravstvenom prosvjećivanju u Hrvatskoj počevši od 18. stoljeća pa do početka 20. stoljeća („Počeci zdravstvenog prosvjećivanja“, 8-17), a potom društvene korijene pojave novog razmišljanja kako je zdravstvo zajednički međunarodni problem, koje se javilo tijekom i neposredno nakon Prvog svjetskog rata („Nove ideje, nova zdravstvena politika“, 19-24). Nakon pregleda zakona koji su u Kraljevini SHS / Jugoslaviji trebali osigurati provođenje nove ideje u život („Zakoni i zdravstveno prosvjećivanje“, 25-29) slijedi neveliko, ali vrlo važno poglavlje o ustrojavanju mreže zdravstvenih ustanova. Samo u razdoblju 1920.-25. osnovano ih je čak oko 250, povezanih u složenu mrežu koju su sačinjavali higijenski i epidemiološki zavodi, bakteriološke i zdravstvene stanice, zavodi i ambulante za česte ili endemske bolesti (TBC, malarija, venerične bolesti i sl.), školske poliklinike itd. („Ustanove koje vrše zdravstveno prosvjećivanje“, 30-35). Rad im je bio reguliran novim zakonima, financije je trebala osigurati država, a znatan dio djelatnosti, posebice one prosvjetne, bile su besplatne za (još uvijek potencijalne) korisnike, čime je učinjen prvi korak prema modernoj zdravstvenoj zaštiti. Posebnu je pozornost autor obratio najvažnijoj od njih – Školi narodnog zdravlja u Zagrebu („Škola narodnog zdravlja u Zagrebu“, 31-35). Ona je pod vodstvom Andrije Štampara na ovom ambicioznom i složenom projektu okupila razne stručnjake i brojne vanjske suradnike, posebice

učitelje i svećenike na koje se i inače računalo u raznim akcijama prosvjećivanja („Okupljanje različitih profesija“, 36-42), stvarajući model koji je kasnije razvijan u drugim zemljama.

Slijede poglavlja u kojima će uživati svi koji našoj historiografiji 20. stoljeća (s pravom) zamjeraju slab interes za povijest društva ili mentaliteta. Ona nas vraćaju u svijet u kojem se još uvijek ponajviše umiralo od zaraznih bolesti (tuberkuloza, tifus, šarlah, difterija i dr.), u kojem su seljaci (a tada je to većina stanovništva) i gradska sirotinja često živjeli „u gorim uvjetima nego stoka“, nisu poznavali osnovna pravila higijene, nisu radili nužnike niti imali pitke vode. Bila je to sredina koju je tek trebalo uvjeriti u ispravnost novih spoznaja, koje su povezivale socijalne prilike s izbijanjem bolesti i upozoravale kako nije dovoljno samo liječiti bolest, nego treba uklanjati i njene uzroke („Bolest i bijeda“, 43-46). Kritički je sagledan dodir dvaju svjetova, a u posebnu zaslugu autoru valja pripisati odmak i nepristrano sagledavanje negativnosti ili nedostataka unutar ne samo tadašnje liječničke struke, nego i kod dobronamjernih „prosvjetitelja“. Podrobno je istraženo koji su se sve problemi pojavljivali pri kontaktu i u komunikaciji između liječnika, kao (često neprilagođenih) nositelja modernih ideja, i tradicionalne seoske sredine, koja je bolest još uvijek prihvaćala fatalistički, vjerovala u uroke, a u liječenju pribjegavala magijskim ritualima ili u najboljem slučaju, raznim domaćim biljnim pripravcima (iako je i ovdje nerijetko vladalo pravilo jednog lijeka koji liječi sve, a jedna od takvih bila je, primjerice, rakija). S druge strane, liječnici su bili skupi, nedostupni i često nezainteresirani za rad s najsiromašnijima, a ako su i dolazili na selo, nastupali su arogantno, ne pokušavajući objasniti svoje postupke. Onovremena izvješća sačuvala su nam slikovite prikaze liječnika koji love seljake po selu kako bi

ih cijepili, ali i poražavajuće statistike (u selima je jedan liječnik dolazio na preko 13.000 ljudi, a od ukupno 1700 liječnika u Banovini Hrvatskoj, čak ih je 1400 radilo u gradovima). Logična posljedica bila je da su u selima „kraljevali“ nadriječnici, većinom domaći ljudi, ali (i na njih se posebno obrušavaju zdravstveni prosvjetitelji) školovani, uglavnom *nadriapotekari*, koji su miješali vlastite „čudotvorne“ i „prokušane“ lijekove. („Tradicijiska seoska sredina i zdravstveni problemi“, 47-54). Nadalje autor analizira pokušaje da se u zdravstveno prosvjećivanje uključe i škole, kao najmoćnije oruđe širenja novih ideja i spoznaja u društvu („Zdravstveno prosvjećivanje i škola“, 55-61) te ukazuje na najvažnije teme koje je obuhvaćalo zdravstveno prosvjećivanje, kao i na ulogu novih medija u njihovom širenju („Teme zdravstvenog prosvjećivanja“, 62-66).

Slijedi najopsežnije poglavlje u kojem su detaljno analizirane sve metode koje su se koristile u radu na terenu (a jedva da je bilo načina koji nije korišten kako bi se doprlo do onih kojima je trebalo). Posebnu kvalitetu autorovog pristupa čini pogled „iza pozornice“. Naime on ne ostaje na opisu samog načina rada, nego uvijek daje dobar uvid u probleme koji su pratili svaki od isprobanih načina. Ono što se današnjem čovjeku čini prirodnom komunikacijom, poput raznih varijanata pisanog (knjige, brošure, pamtilice, letci, parole), govornog (predavanja, tečajevi, seljačko sveučilište, savjetovašta) ili slikovnog (izložbe, plakati, filmovi), tada je bio pravi izazov umijeću zdravstvenih prosvjetitelja koji su svoja stručna znanja trebali „prevesti“ u pojmove razumljive puku, ali i prilagoditi raznim obrazovnim i kulturnim razinama onih kojima su se obraćali. Njihovi zapisi dragocjen su izvor za povijest mentaliteta skupine koju prečesto doživljavamo kao „praznu ploču“ (upravo kao i većina njihovih školovanih suvremenika), a

ne kao društvo sa svojim vrijednostima, pojmovima i znanjima koja su bila funkcionalna stoljećima. U spomenutim napisima, nositelji zdravstvenog prosvjećivanja govore nam kako su „u hodu“ morali rješavati brojne probleme, primjerice, kako poučiti nepismene (kojima je automatski nedostupna većina promidžbenih sredstava), kako djelovati na ljude kojima simboli toliko prirodni školovanim ljudima ne znače ništa (pa u drevnom znaku medicine vide samo zmiju), kako govoriti o spolnim bolestima tradicionalnoj sredini, kako prodrijeti u „čudnu“ logiku sela (pa iz krilatice da rakija ubija, izvuku zaključak da su sva ostala pića dobra), kako snimiti film u kojem pozornost gledatelja ne bi skrenula u nepredvidivom smjeru (primjerice, na podsmijehivanje glumcima koji ne znaju držati motiku) previđajući zdravstvenu pouku, napokon, kako doći na selo i uspostaviti povjerenje nužno da ljudi uopće dođu slušati predavanje ili pogledati izložbu. U ovom mi se dijelu čini izuzetno važnim potpoglavlje u kojem je autor upozorio na ono što naziva „metodom rada zajednice na rješavanju određenog problema“. Radi se, naime, o novom pristupu rješavanju problema aktivizacijom i izgradnjom svijesti o društvenoj odgovornosti pojedinca i lokalne zajednice („odozdo“, ne samo „odozgo“), u skladu s načelima demokracije i supsidijarnosti, koja danas priznajemo kao jedine prave opreke pasivnosti u tradicijskim društvima ili obezvređenju pojedinca u raznim oblicima suvremenog totalitarizma. („Metode zdravstvenog prosvjećivanja između dvaju svjetskih ratova“, 67-125; „O problemima u zdravstveno prosvjetnom radu na terenu“, 126-133). Odgovori na postavljena istraživačka pitanja sažeti su u posljednjem, zaključnom razmatranju („Neznanje je teže nego neimanje“, 134-138).

Osim što je sadržajno zanimljiva, jer su istraživanja društvene povijesti 20.

stoljeća još uvijek rijetka, knjiga Željka Dugca *Kako biti čist i zdrav: zdravstveno prosvjećivanje u međuratnoj Hrvatskoj* i metodološki je uzorna. U njoj je razvoj socijalne medicine sagledan kao složeni društveni fenomen i postavljeni su standardi interdisciplinarnog i komparativnog pristupa koje će biti teško nadmašiti. Polazno istraživačko pitanje o novoj medicinskoj ideologiji preraslo je u istraživanje složenog društvenog fenomena, a rezultat je cjelovit prikaz jednog vremena, u kojem nije zanemaren društveni, gospodarski, politički pa ni zakonodavni aspekt problema. Stil kazivanja je zgrusnut, ali jasan, a budući da se velikim dijelom radi o detaljima svakodnevnice, korištenje citata i živih slika, pa i anegdota koje su pratile kampanju zdravstvenog prosvjećivanja doprinosi njenoj čitkosti. Stoga: svakako pročitati!

Suzana Leček

Ivica ŠUTE, *Slogom slobodi! Gospodarska sloga 1935-1941.* (Zagreb: Srednja Europa, 2010). 475 str.

Knjiga povjesničara Ivice Šute, docenta na Katedri za hrvatsku povijest dvadesetog stoljeća Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, rezultat je višegodišnjeg istraživačkog truda. *Slogom slobodi! Gospodarska sloga 1935.-1941.* svoje temelje gradi na njegovoj doktorskoj disertaciji, pod naslovom *Organizacija i djelovanje Gospodarske sloge: (1935.-1941.)* koju je autor obranio 2006. godine. U razdoblju nakon obrane disertacije 2006. godine znatno je osnažio neka gledišta na organizaciju i utjecaj institucije koja je u fokusu njegova istraživanja. Vrijednost djela prepoznao

je i specijalizirani izdavač povijesne literature Srednja Europa budući da nudi iscrpan uvid u važan gospodarski segment hrvatskog društva nužan za razumijevanje prošlosti međuraća, rata ali isto tako i poraća.

Sadržaj knjige razdijeljen je u dvanaest poglavlja: Uvodne napomene, Historiografija o Gospodarskoj slozi, izvori i literatura, Društveno gospodarski i politički preduvjeti osnivanja Gospodarske sloge, Osnivanje Gospodarske sloge, Organizacijska struktura, Djelatnost Gospodarske sloge od 1935. do 1936., Sloga u pokretu, Vrijeme postupnog afirmiranja (1937-1938), Gospodarska sloga kao inicijator osnivanja srodnih organizacija i stručnih ustanova, Gospodarska sloga u vrijeme Banovine Hrvatske, Epilog i Zaključak.

Gospodarsku slogu seljačku i zajedružnu ustanovu osnovala je Hrvatska seljačka stranka (HSS) u cilju poboljšanja životnih uvjeta seljaka. Ovoj je ustanovi svrha bila gospodarsko organiziranje hrvatskog naroda osobito seljaštva. Smatralo se kako je upravo seljaštvo generator razvoja gospodarstva. Drugi važan čimbenik, na kojeg je stavljeno težište rada, bila je potreba zaštite, prije svega imovine seljaka, od utjecaja stranog kapitala. U konačnici Gospodarska je sloga trebala prikupljati materijalna sredstva za osnaženje hrvatskog seljaštva.

Autor ističe kako su za razumijevanje Gospodarske sloge bitne četiri sastavnice: gospodarska, društvena, politička i ideološka. Svaka od navedenih sastavnica djelovala je s većim ili manjim intenzitetom, a u većini slučajeva one su se međusobno isprepletale i nadopunjavale.

Vrijeme početka rada Gospodarske sloge u srpnju 1935. godine bilo je razdoblje postupnog i polaganog prevladavanja velike gospodarske krize uzrokovane slomom burze u New Yorku 1929. godine. Posljedice njezinog djelovanja

bile su slabljenje izvozne trgovine poljoprivrednih proizvoda, pad kupovne moći poljoprivrednih proizvoda, industrijskih cijena, te nadnica, nezaposlenost i kolaps kreditne organizacije privatnog bankarstva. Analizirajući ove okolnosti autor zaključuje kako je velika gospodarska kriza, u kombinaciji s nepovoljnom strukturom seljačkog gospodarstva, presudno utjecala na iznimno teške uvjete u kojima je živio hrvatski seljak.

Političke su pak prilike nakon atentata na kralja Aleksandra išle u pravcu stvaranja povoljnije atmosfere u Kraljevini Jugoslaviji. S ciljem jačanja stranke, vodstvo HSS-a pokrenulo je mehanizme raznih organizacijskih formi i aktivnosti kako bi stranka još više ojačala među seljačkom populacijom. Stoga je osnivanje ekonomske organizacije u okviru HSS-a samo po sebi bila prijetnja potreba. Ideološku je komponentu najlakše iščitati preko znaka Gospodarske sloge. Na kockastom polju koji predstavlja hrvatski grb, plastično je prikazana pčela matica, koja simbolizira radinost i marljivost te predanost poslu. Asocirajući tako na radnišnost i zajedništvo hrvatskog seljaka, iznad pčele se nalazila lipova grančica kao simbol slavenstva, a niže je bio položen natpis „Zadruga sloga“.

Počeci rada Gospodarske sloge u prvo su vrijeme vezani uz grad Zagreb i njegovu bližu okolicu. Razlog tomu bilo je to što je većina članova dolazila iz Zagreba, a s druge strane mreža povjereništava tek se počela širiti po Hrvatskoj. Prva zabilježena akcija Gospodarske sloge u Zagrebu, koju u literaturi prvi put uvodi autor knjige, bila je usmjerena na pružanje socijalne pomoći nezaposlenom radništvu. U tu je svrhu osnovana zimska kuhinja iz koje je u mjesecima s prijelaza iz 1935. na 1936. godinu podijeljeno ukupno 17.865 obroka. Osobito značajnu ulogu imala je Gospodarska sloga u suzbijanju gladi koja je u pasivnim krajevima Dalmacije, Like, te Bosne i Herce-

govine izbila uslijed loših jesenskih sjevera 1935. i proljetne 1936. godine. Kao spasonosno rješenje došla je izvjesna svota novca iz SAD-a i Kanade za Fond dr. Vladka Mačeka, čiji je dio bio odmah upotrijebljen za distribuciju hrane ugroženim krajevima i osnutak sjemenskih hambara. Navedena pomoć kanadskih i američkih Hrvata bila je važna iz više aspekata, prije svega s financijskog ali još više s moralnog. Akcija je predstavljala zajedništvo i slogu iseljenih i domovinskih Hrvata, te je dodatno osnažila djelovanje, tada još uvijek, mlade organizacije HSS-a.

Prve akcije bile su izrazito humanitarnog karaktera nakon kojih su članovi Gospodarske sloge počeli s rješavanjem iznimno ozbiljnih problema postavljenih pred selo i seljaka. Djelatnost Gospodarske sloge tako se usredotočila na rješavanje poteškoća oko pada cijene stoke, obnovu sajamskog pokreta, cijepljenje stoke, snižavanje općinskih i gradskih podavanja, žitni problem, vinogradarski problem, reguliranje pitanja poljoprivrednih radnika, mljekarski pokret, elektrifikaciju hrvatskog sela i posredovanje kod zajedničke nabave i prodaje seljačkih proizvoda. Iznimno je važno napomenuti kako su akcije Gospodarske sloge bile bez državne potpore temeljene na solidarnosti i samopomoći, uz presudan utjecaj povjerenika i članova zadruga na terenu. U istom se razdoblju pristupilo i znanstveno-istraživačkom proučavanju i rješavanju problema hrvatskog sela. Nakon ovakvog, eksplozivnog početka rada u 1936. i 1937. godini u nadolazećem vremenu Gospodarska će sloga kreirati neke nove forme djelatnosti.

U nastavku svog rada, tijekom 1937. i 1938. godine, dolazi do stanovitog prelagivanja i preraspodjele zadataka. Gospodarska sloga nastoji učvrstiti pozicije naslijeđene iz prethodnog, akcijskog, razdoblja. Ona nije više u pokretu širokog opsega. Cijene postignute na tržištu

nastoje se održati, jednako kao i nadnice seljaka poljoprivrednih radnika. Organizacija posreduje samo za one kojima je nužna potreba. Nastavlja se s radom na znanstvenom istraživanju sela i njegovih potreba, na organizaciji povjereništava i disciplini u organiziranju rada te suradnji sa središnjicom u Zagrebu.

Gospodarska sloga nakon stvaranja Banovine Hrvatske 26. kolovoza 1939. u znatnoj mjeri ovisi o promjenama u državi, odnosno o stvaranju i prenošenju autonomnih nadležnosti na Banovinu, no isto tako i o zaoštrenim međunarodnim prilikama u svijetu. U drugoj polovici 1939. već se naveliko osjećala atmosfera nadolazećeg rata, posebice se to osjetilo na području Kraljevine Jugoslavije, koja se snažno vezala uz Treći Reich. Razdoblje je to u kojem se osobito osjetio problem redovitog uvoza i izvoza proizvoda. Zbog toga se u Gospodarskoj slozi naročito isticalo kako je potrebno razviti domaće gospodarstvo kako bi se glavne životne potrebe podmirivale iz vlastitog područja.

Djelatnost Gospodarske sloge, navodi autor, u kontinuitetu se može pratiti do travnja 1941. godine. Propašću Kraljevine Jugoslavije završava i rad Gospodarske sloge. Gospodarsku je slogu, kao i Hrvatsku seljačku stranku koja je bila njezinom utemeljiteljicom, slomio rat. Uspostavom NDH zabranjene su sve političke stranke kao i sve organizacije koje su djelovale u sklopu hrvatskog seljačkog pokreta, a koje su mogle smetati širenju ustaškog pokreta. Vodeći ljudi iz stranke bili su politički proganjani ili prisilno pasivizirani i uklonjeni s političke i društvene scene. Posljednji ravnatelj Gospodarske sloge Ljudevit Tomašić ostao je vjeran Vladku Mačeku te se nije priklonio ustaškom režimu, zbog čega je bio izložen pritisku vlasti. Nakon sudjelovanja u puču Vokić Lorković bio je uhićen u kolovozu 1944., a potom ubijen u travnju 1945. Potpredsjednik Gos-

podarske sloge August Košutić je nakon proglašenja NDH bio više puta zatvaran i pod stalnim nadzorom. Četvorica predsjednika Gospodarske sloge, Andro i Franjo Novosel, Ivan Robić i Mato Domović odbili su pristupiti novom režimu i ostali su pristaše HSS-ove politike do kraja rata. No, neki drugi članovi poput Ive Čelana i Dragutina Totha prišli su novoj vlasti, prvi je imenovan doglavnikom dok je drugi obnašao razne ministarske dužnosti. Navedena situacija pridonosi tezi kako je uspostavom NDH došlo do urušavanja dotada jedinstvenog vodstva stranke što se u konačnici moralo odraziti i na položaj i značaj same organizacije.

Nakon rata dolazi do postupne likvidacije Gospodarske sloge. Nastupilo je vrijeme koje nije bilo naklonjeno zajedničkom organiziranju prema principu hrvatskog seljačkog zadružnog gospodarstva iz tridesetih godina u kojemu je privatno vlasništvo imalo iznimno značajnu ulogu.

„*Slogom slobodi*“ osobito pridonosi obuhvatnijem razumijevanju socio-ekonomskih odnosa između dva svjetska rata, ne samo u hrvatskom nego i europskom kontekstu. Usporedba seljačkih pokreta na prostoru srednje i istočne Europe najbolji je dokaz tomu. Historiografska je minucioznost Ivice Šute vidna pregledom korištenog arhivskog gradiva, a rezultat takvog pristupa su zaključci utemeljeni i izvedeni usporedbom mnogobrojnog dokumentarnog gradiva, novina i ostalih važnih izvora kao što su brošure, ankete, reportaže, kalendari ili primjerice godišnjaci. Autor ne oslikava samo makro historijsku razinu, prije svega se tu misli na odnose u ekonomiji i odnose u politici kao i njihovom prožimanju, već svojim spuštanjem na „nižu“ razinu omogućava uvid i u životne probleme stanovništva Hrvatske u razdoblju od 1935. do 1941. godine. Analizom Gospodarske sloge seljačke i zadružne ustanove prikazana je gospodarska, po-

litička, kulturna i društvena situaciju u Hrvatskoj u drugoj polovici tridesetih godina dvadesetog stoljeća. Ima li se u vidu kako je onovremena hrvatska populacija većinski vezana uz selo, tada se može ustvrditi da su nam podastрте mnoge značajne teme bitne za razumijevanje života većeg dijela stanovništva Hrvatske. Veliki broj ilustracija, fotografija, karata i tablica u mnogome olakšavaju čitanje, a tekst čine potpunijim i znatno zanimljivijim.

Tomislav Anić

Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija* (Zagreb: EPH – Novi Liber, 2010). XXI + 945 str.

Jozo Tomasevich (1908-1994), rodom iz sela Kune na Pelješcu, hrvatski je ekonomist i povjesničar koji je otišao u Sjedinjene Američke Države 1940. kao stipendist ugledne Rockefellerove fondacije. Ondje je živio tijekom rata, a i nakon njega, sve do smrti 1994. godine. Baveći se znanstvenim radom i predavajući na uglednom sveučilištu stekao je titulu profesora emeritusa ekonomije na San Francisco State Universityju.

Knjiga Joze Tomasevicha "Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija", objavljena u SAD-u 2001. godine, a u Hrvatskoj 2010. u zajedničkom izdanju "EPH" i "Libera", predstavlja uspješni pokušaj sustavne obrade okupacijskih i kolaboracijskih sistema na području Jugoslavije za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Ova je knjiga nastala kao drugi dio trilogije o ratu i revoluciji u Jugoslaviji. Prvi svezak prezentira četnike Draže Mihai-

lovića, a u trećem je dijelu autor namjeravao opisati partizane. Središnji je dio trilogije knjiga koja obrađuje njemačku okupaciju kao i okupaciju njemačkih saveznika Talijana, Bugara i Mađara. Uz okupacijske sisteme obrađuju se sve kolaboracionističke snage koje su djelovale na području Jugoslavije. U pisanju knjige Tomasevich se koristio njemačkim i talijanskim dokumentima te materijalima koje su snimile američke snage nakon rata i potom prenijele u SAD. Uz njemačke i talijanske dokumente autor je istraživao materijale koji se nalaze u Vojnohistorijskom arhivu u Beogradu te britanske dokumente koji se čuvaju u Public Record Officeu. Uz neobjavljene dokumente autor je provjerio mnoge objavljene zbirke dokumenata razne provenijencije. Osim toga osobno je razgovarao sa svjedocima i važnim sudionicima događanja u Jugoslaviji toga vremena (1941-1945) – pritom nije izostavio pristaše ni jednoga od pokreta – ustaškoga, četničkoga, partizanskoga i inih drugih. Tomasevich je umro 15. listopada 1994. godine, kada je rukopis knjige bio gotovo dovršen. Njegova kći Neda stilistički je uredila cijeli tekst i umetnula svega nekoliko rečenica kako bi povezala poglavlja. Knjiga ima oko 950 stranica i podijeljena je na 18 poglavlja te sadrži 8 karata i 9 tablica. U hrvatskom izdanju uz predgovor autora i njegove kćeri nalazi se predgovor prof. dr. Ive Banca, recenzenta američkoga izdanja iz 2001. godine.

U prvom poglavlju ("Jugoslavija između dva rata", str. 1-52) autor problematizira povijesni kontekst nastanka Kraljevine Jugoslavije aktom ujedinjenja 1. prosinca 1918. i nastanak Vidovanskog ustava sa svim njegovim posljedicama za unutrašnje uređenje nove države. Dalje u poglavlju iznose se najvažniji politički događaji u Kraljevini Jugoslaviji: hrvatsko pitanje, tragedija u skupštini 1928., uvođenje šestosiječanj-

ske dikature i ubojstvo kralja Aleksandra. U istom poglavlju autor predstavlja pojavu prvih političkih emigranata u Jugoslaviji; prikazuje njihove političke stavove i aktivnosti, a posebnu pozornost posvećuje genezi ustaškoga pokreta i djelovanju pokreta do 1941.

Drugo poglavlje ("Podjela Jugoslavije", str. 53-94) donosi nastanak Nezavisne Države Hrvatske (NDH) koja prvotno nije bila u njemačkim planovima, ali koja je nastala kao rezultat Hitlerove direktive 25: "*Unutarnje političke tenzije u Jugoslaviji pojačat ćemo političkim obećanjima Hrvatima*" i aktivnosti njemačkih emisara u Zagrebu. Prvotni je plan bio marionetsku državu staviti na noge s velikom narodnom podrškom dajući je u ruke Hrvatskoj seljačkoj stranci (HSS) i Vlatku Mačeku, ali nakon Mačekova odbijanja okrenuli su se Anti Paveliću i njegovu ustaškom pokretu. Nakon detaljnoga opisa nastanka NDH kroz prizmu njemačkih i talijanskih dokumenata kao i memoara nekih sudionika, autor u nastavku opisuje podjelu Jugoslavije između Njemačke i njezinih saveznika Italije, Bugarske i Mađarske. Na kraju poglavlja iznosi uspostavu njemačkoga okupacijskog sustava u Srbiji koji je bio dio ukupne organizacije njemačke vojske na jugoistoku Europe. U ovom dijelu knjige detaljno je prikazan vojni i administrativni ustroj njemačke okupacijske vlasti u Srbiji.

Treće poglavlje ("Njemačka i Italija dijele Sloveniju", str. 95-134) bavi se teritorijalnom podjelom Slovenije; opisuje se pripajanje sjevera Slovenije Trećem Reichu i talijansko pripajanje Ljubljanske pokrajine. U ovom poglavlju opisuje se njemačko protjerivanje Slovenaca u NDH i Srbiju, ustroj njemačke okupacijske vlasti u dijelu Slovenije, uspostava talijanske Ljubljanske pokrajine, nastanak slovenskoga pokreta otpora Osvobodilne fronte pod vodstvom komunista te nastanak i organiziranje prvih sloven-

skih protupartizanskih jedinica koje su djelovale u sprezi s okupatorom. Na kraju poglavlja Tomasevich objašnjava zašto je suradnja s neprijateljem dovela do poraza građanske protupartizanske snage, te problematizira kolaboracionističke motive slovenskih političkih snaga koje su nominalno bile naklonjene zapadnim Saveznicima, a koje su smatrale partizane svojim najvećim neprijateljima zbog njihove komunističke ideologije.

U četvrtom poglavlju ("Strane sile anektiraju dijelove Jugoslavije", str. 147-196) autor donosi opis talijanske vlasti u anektiranim dijelovima Dalmacije te talijansku i njemačku okupaciju Crne Gore. U Dalmaciji su Talijani talijanizirali anektirana područja, što je dovelo do nastanka oružanog otpora, a s druge strane ponukalo Talijane da uspostave strožu vlast i vrše odmazde prema civilnom stanovništvu. U nemogućnosti da svladaju partizane i njihovu aktivnost u Dalmaciji Talijani su saveznike našli u raznim četničkim odredima na području Dalmacije koje su opskrbljivali i naoružavali za borbu protiv partizana. U ovom poglavlju opisuje se nadalje bugarska vlast u dijelovima Makedonije i Srbije, te mađarska vladavina u Bačkoj i Međimurju.

Peto poglavlje ("Marionetska vlada u Srbiji", str. 197-262) donosi opis okupacije u užoj Srbiji. U Srbiji je njemačka okupacija bila stroga zato što je cilj bio držati važne riječne i željezničke linije, kao i eksploatirati srpske rudnike obojenih metala neophodnih za ratnu industriju. Nijemci su utemeljili svoj kazneni kodeks i statut, uveli smrtne kazne za djela sabotaže te strogo kontrolirali gospodarstvo i medije. Budući da im je bilo nemoguće kontrolirati sve svakodnevne aktivnosti tamošnje uprave, odlučili su osnovati lokalno političko tijelo koje bi upravljalo svakodnevnim i manje važnim upravnim poslovima pod njihovim nadzorom. Detaljno je opisano uteme-

ljenje marionetske vlade osnovane 30. svibnja 1941. pod nazivom Savet komesar ministarstva na čelu s Milanom Aćimovićem. Ova vlada nije imala gotovo nikakve ovlasti, a ustanak u Srbiji u ljeto 1941. nagnao je Nijemce da za predsjednika marionetske vlade potraže čovjeka kojega poznaje i cijeni veći dio naroda. Kandidata su pronašli u bivšem jugoslavenskom ministru vojske i mornarice Milanu Nediću. Nedićeva vlada imala je strogo ograničene ovlasti i nije uživala međunarodni ugled među silama Osovine. U ovom poglavlju uz organizacijsku strukturu marionetske vlade i njezino djelovanje te poteškoće koje je imala u svojem radu, opisane su njemačke pomoćne oružane snage u Srbiji – Srpski dobrovoljački korpus, Ruski zaštitni korpus i Pomoćna policijska četa sastavljena od ruskih folksdojčera. Uz navedne oružane snage Nijemci su koristili kao pomoćne snage četnike Koste Pećanca i četničke jedinice koje su službeno bile pod Mihailovićevim zapovjedništvom. Kako se prvi dio autorove trilogije bavi četnicima, ovdje oni nisu detaljnije prikazani. Osim pomoćnih oružanih snaga Nijemci su koristili bugarsku vojsku za pomoć u gušenju ustanka i održavanje okupacije sila Osovine. Kraj poglavlja sadrži opis okupacijskog režima u jugoslavenskom Banatu, gdje su Nijemci utemeljili poseban okupacijski režim kojim je upravljala brojna njemačka manjina, te držanje srpskih političkih stranaka tijekom rata.

Sljedećih šest poglavlja (str. 263-570) posvećeno je NDH. Autor na temelju dokumenata definira NDH kao talijansko-njemački protektorat, opisuje potpisivanje Rimskih ugovora između Italije i NDH, te detaljno opisuje odnose između NDH, Italije i Njemačke. Opisuje potom djelovanje i utjecaj osovinskih sila i položaj NDH s obzirom na međunarodno pravo. Završavajući šesto poglavlje s kapitulacijom Italije, autor

opisuje NDH pod njemačkom dominacijom. Detaljno se objašnjava uloga nacističke Njemačke u vojnim i političkim pitanjima te pritužbe NDH na neke njemačke postupke, primjerice na korištenje četničkih jedinica.

Posebno poglavlje bavi se unutarnjim problemima i unutarnjom politikom NDH. U knjizi je opisan ustaški pokret i njegov program, zatim ustaše kao politička skupina koja nije imala široku potporu u hrvatskom narodu. HSS, koji je zastupao interese hrvatskoga naroda, za vrijeme rata je uglavnom bio pasivan – dok je desno krilo prišlo ustašama, lijevo je pokazivalo aspiracije prema partizanima. Unutar NDH vladalo je bezakonje i teror, te autor navodi ustaške argumente protiv Srba zapadno od Drine, kojima su “opravdana” masovna ubijanja i deportacije Srba. Ustaški teror proizveo je otpor stanovništva što je destabiliziralo NDH, a nestabilna situacija u NDH nije bila po volji njezinih osovinskih zaštitnika. Oružane snage NDH, njihovo formiranje i organizacija prikazani su u desetom poglavlju. Prikazani su sukobi domobranskih časnika i ustaških vlasti, jer ustaše nisu imale povjerenja u prve. Mnogi domobranski časnici bili su protiv metoda ustaškoga režima. Autor objašnjava pozadinu smjene Slavka i Eugena Dide Kvaternika na inicijativu Nijemaca. Stariji Kvaternik u vrijeme je osnivanja ustaškog režima bio izrazito protunjemački raspoložen i prema njemačkom mišljenju on je bio kriv za loše upravljanje hrvatskim domobranstvom zbog postavljanja sebi odanih starih austrougarskih časnika. Mlađi Kvaternik otišao je zato što su progoni Srba u NDH, za koje je velikim dijelom bio odgovoran, nepovoljno utjecali na njemačke vojne i ekonomske interese u NDH i okupiranoj Srbiji. U poglavlju o oružanim snagama objašnjavaju se planovi HSS-a za hrvatsko domobranstvo. Naime plan ustaških ministara Lorkovića i

Vokića da NDH i njezine oružane snage prebace na stranu Saveznika potekao je od HSS-a, koji se nadao da će kontrolom nad domobranstvom steći podršku zapadnih Saveznika i time stvoriti snažnu poziciju pred kraj rata. Napori HSS-a da se pridruži zapadnim Saveznicima utemeljeni na pogrešnoj pretpostavci da će se Saveznici iskrcati na dalmatinskoj obali i da će im se oružane snage NDH pridružiti propali su. Pavelić je nakon sloma urote Lorković-Vokić tražio Hitlerovo dopuštenje da se ustaška vojnica ujedini s hrvatskim domobranstvom nadajući se da će tako kombinirane snage doći pod komandu gorljivih i pouzdanih ustaša ili proustaški orijentiranih časnika hrvatskog domobranstva.

Jedanaesto poglavlje, naslovljeno "NDH: Bosanskohercegovački muslimani" (str. 523-571), donosi povijesni kontekst i nastanak muslimanskoga stanovništva u Bosni i Hercegovini, s posebnim naglaskom na problematiku svotajanja muslimanskoga stanovništva pod srpski odnosno hrvatski nacionalni korpus. Zatim se analizira uloga muslimana u NDH.

Dvanaesto poglavlje (str. 571-645) posvećeno je vjerskim zajednicama za vrijeme okupacije i revolucije. Opisan je položaj Srpske pravoslavne crkve (SPC) i politička opredjeljenja njezina klera tijekom rata. Većina srpskih svećenika simpatizirala je četnički pokret Draže Mihailovića koji je bio izgrađen na tradicionalnim srpskim nacionalističkim snagama te snažno podržavao dinastiju Karađorđevića. Najviši pravoslavni kler surađivao je s Nedićem, a jedan dio nižega svećenstva surađivao je s Ljotićevim pokretom. Neki pravoslavni svećenici, među kojima je najpoznatiji pop Vlada Zečević, stali su uz partizane, a u Crnoj Gori od ukupno 188 pravoslavnih svećenika i 33 redovnika njih 60 svrstalo se uz partizane. U Sloveniji je dominirala katolička crkva. U dijelu

Slovenije pod talijanskom okupacijom položaj crkve bio je relativno dobar, ali u dijelu pod njemačkom okupacijom bio je izrazito težak zbog progona svećenika i zatvaranja katoličkih škola. Za vrijeme rata najvažniji predstavnik slovenske Katoličke crkve bio je ljubljanski biskup monsijor Gregorij Rožman. Ljubljanski biskup oko sebe je okupljao snage koje su kolaborirale s Talijanima, a kasnije s Nijemcima protiv partizana. Autor navodi slovenske svećenike koji su surađivali s partizanima, poput Metoda Mikuža i redovnika kartuzijanskoga samostana u Pleterju kod Kostanjevice. Nakon prikaza pozicija Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve u Sloveniji Tomasevich analizira Katoličku crkvu u NDH; najprije u sažetim crtama iznosi povijesni pregled Katoličke crkve u međuratnom razdoblju, a zatim opisuje odnos ustaša prema SPC-u. Analizira odnos NDH i Vatikana – potonji je priznao NDH samo de facto, ali ne kao zakonski osnovanu državu. Autor zatim objašnjava prisilne prijelaze s pravoslavne vjere na katolicizam iz straha i ulogu Katoličke crkve u njoj. U nastavku se iznose podaci o osnivanju Hrvatske pravoslavne crkve, projekt koji je prema autoru značio "da su ustaše priznale kako ne mogu ostvariti cilj eliminiranja srpskoga pravoslavnog stanovništva u NDH". Tomasevich nadalje objašnjava odnose Katoličke crkve i partizana; slabu podršku partizanima objašnjava antagonizmom prema jugoslavenskim komunistima. Autor navodi kako je na području NDH oko 70 svećenika podržavalo partizane, među kojima je najistaknutiji bio župnik župe sv. Marka monsijor Svetozar Ritig. Uloga Katoličke crkve u NDH-u ne može se shvatiti bez objašnjavanja djelovanja zagrebačkoga nadbiskupa Alojzija Stepinca. Stepinac je prezentiran na temelju svojih propovijedi, izjava u javnosti, dnevnčkih zapisa, oskudnih izvornih materijala iz Vatikana, te izjava hrvatskih biskupa i svećenika. Uz navedeno autor je kori-

stio i mnoge hagiografske radove iz Hrvatske i drugih zemalja. Sam autor kaže da bi se za konačnu ocjenu Stepinčeva djelovanja trebala provjeriti njegova korespondencija s Vatikanom, nedostupna za javnost. Tomasevich smatra kako je u toj korespondenciji Stepinac vjerojatno iznio svoja najintimnija razmišljanja o glavnim političkim i crkvenim problemima s kojima su on i Crkva bili suočeni u NDH. Nakon opisa uloge i sudbine Alojzija Stepinca autor donosi podatke o ubijenim svećenicima diljem Jugoslavije (donosi podatke o 480 ubijenih pravoslavnih svećenika i oko 383 katolička svećenika, pri čemu se broj ubijenih katoličkih svećenika odnosi samo na hrvatske svećenike).

Trinaesto poglavlje (str. 645-683) bavi se prikazom uništenja židovske zajednice u Jugoslaviji. Autor donosi podatke o ubijenim Židovima unutar NDH i ostalih dijelova Jugoslavije. U nastavku poglavlja nalazi se analiza Židova u jugoslavenskim partizanskim snagama i poseban dodatak o uništenju populacije jugoslavenskih Roma.

Sljedeća tri poglavlja (14., 15. i 16. poglavlje, str. 683-805) problematiziraju eksploataciju jugoslavenskog gospodarstva od sila Osovine. Njemačka i Italija gospodarski su eksploatirale okupiranu Jugoslaviju za svoje ratne ciljeve. Autor takvu politiku u gospodarskoj sferi naziva "gospodarstvom pljačkanja". Cilj takve strategije bio je maksimizirati gospodarski doprinos ponajprije njemačkom ratnom stroju uz minimalne troškove, zanemarujući pritom potrebe domaćeg stanovništva. Nakon prikaza mehanizama osovine ekonomske eksploatacije autor se okreće ekonomskim posljedicama rata i eksploatacije: inflacije u Srbiji i NDH, nametanje viših poreza, nestašice hrane i materijalni gubici.

Osamnaesto poglavlje, naslovljeno "Navodni i stvarni gubici stanovništva"

(str. 805-843), autor posvećuje ratnim žrtvama na svim stranama. Postavlja pretpostavke skrupoznog znanstvenog pristupa istraživanju ljudskih gubitaka i objašnjava motive za preuveličavanje broja žrtava iz svih tabora. Zadnje poglavlje autor posvećuje završetku kolaboracionističkih režima u Jugoslaviji. Opisuje se posljednji dani oružanih snaga NDH, sudbine Nedićevih i četničkih snaga i kraj slovenskih kolaboracionističkih snaga. Autor usustavljuje razmatranja o NDH kojoj je posvećeno najviše stranica u ovoj velikoj studiji – zaključuje kako ustaška država nema ništa zajedničko s hrvatskim političkim tradicijama ili s političkim koncepcijama i stvarnim potrebama, interesima i ciljevima većine Hrvata. NDH nije bila produkt hrvatske narodne revolucije sa širokom narodnom podrškom zato što država nije bila nezavisna, niti je njezino postojanje bilo u interesu hrvatskog naroda. Tomasevich izvodi i neke hipotetske zaključke o NDH u slučaju pobjede Osovine te zaključuje na temelju ponašanja njezinih zaštitnica (Njemačke i Italije) tijekom rata, kako bi NDH bila prisiljena na još veće političke i ekonomske ustupke. Time bi s vremenom izgubila i državnost i nacionalnost.

Tomasevicheva knjiga predstavlja studiju korisnu za istraživače, studente povijesti i za sve one koje više zanima sustav kolaboracije i okupacije na području bivše jugoslavenske države tijekom Drugoga svjetskog rata. Autorov hladni i analitički narativ detaljno potkrijepljen dokumentarnim izvorima predstavlja ideološki neobojen prikaz kompleksne situacije u jednoj razorenoj multinacionalnoj državi koju je potresla okupacija, građanski rat i komunistička revolucija.

Petar Ćuk

Andelko MIJATOVIĆ, *Bruno Bušić. Prilog istraživanju života i djelovanja (1939. – 1978.)* (Zagreb: Školska knjiga, 2010). 270 str.

Zagrebački nakladnik „Školska knjiga“ izdao je u svojem nizu „Glose“ knjigu Andelka Mijatovića *Bruno Bušić. Prilog istraživanju života i djelovanja (1939. – 1978.)*. Kako autor navodi u *Proslovu*, veći dio teksta objavljen je u okviru trosveščanog izdanja: Bruno Bušić, *Jedino Hrvatska!, Sabrani spisi*, II. prošireno izdanje, FRAM – ZIRAL, Mostar – Zagreb, 2005. Za ovu prigodu autor je tekst znatno proširio i upotpunio novim podatcima o Bušiću.

Autor knjigu započinje poglavljem *Proslov* (7.-12.), u kojemu objašnjava kako se posla prihvatio o tridesetoj godišnjici ubojstva Brune Bušića, u želji da se sustavno, na temelju dostupnih podataka progovori o njegovom životu. Navodi kojim se izvorima služio pišući o pojedinim razdobljima Bušićeva života, naglašavajući kako se pri tom poslužio i mnogobrojnim svjedočanstvima, od kojih je neka prikupio osobno.

Nakon *Proslova*, slijede pedeset i tri kratka poglavlja pod zajedničkim naslovom *Život i djelovanje Brune Bušića* (13.- 252.), u kojima Mijatović kronološki prati njegov život i rad. Počinje s njegovim podrijetlom i djetinjstvom provedenim u Imotskoj krajini, te oslikava duhovni krajolik u kojemu je rastao – važnim kategorijama za razumijevanje njegova kasnijeg rada. Osim što ukratko predstavlja njegove književničke prvine, autor izvještava i o lektiri koja je mladog Bušića i njegove prijatelje usmjeravala prema kasnijim interesima i svjetonazoru. Autor nastavlja sa škol-

skom anketom, provedenoj u imotskoj gimnaziji u proljeće 1956., koja je dovela do prvog interesa jugoslavenskih sigurnosnih služba za šesnaestogodišnjeg Bruna Bušića. Zatim daje opširan prikaz Tajne organizacije hrvatske inteligencije „TIHO“, koja je nastala 1957., njezinih članova i organizatora, planova koje su imali, uloge suradnika sigurnosnih služba u nastanku i organiziranju grupe, te sudjelovanja sedamnaestogodišnjeg Brune Bušića u toj organizaciji. Posljedice tog angažmana i odbijanja suradnje s jugoslavenskim sigurnosnim službama važno su usmjeravale njegov daljnji životni put i osigurale mu aktivnu pozornost tih služba do kraja života. Autor dalje prati njegov nastavak školovanja u Splitu i razdoblje studija na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Nastavak interesa zagrebačkih ispostava služba sigurnosti za Bušića, netom zaposlenog na Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske, kao i za njegove prijatelje i znance, dovodi do novog uhićenja 1965. i zatvorske kazne. Nakon zatvorske kazne Bušić prvi put odlazi u emigraciju, iz koje se vraća 1967., na poziv ravnatelja Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske dr. Franje Tuđmana, no ponovno odlazi u Pariz početkom 1970. U Francuskoj pokušava, unatoč financijskim problemima, upisati poslijediplomski studij, te stvara mnoge kontakte i sudjeluje u emigrantskom životu i organizacijama, kao što je „Društvo prijatelja Matice hrvatske“. U Hrvatsku se vratio u travnju 1971. i angažirao u javnom životu. Njegov književni, istraživački i novinarski rad rezultira brojnim tekstovima u „Hrvatskom književnom listu“, „Hrvatskom tjedniku“, „Studentskom listu“, itd. Naročito se angažirao među sveučilištarcima, a njegov ukupni angažman dovodi do ponovnog zatvaranja krajem 1971., nakon sloma „hrvatskog proljeća“. Autor zatim opisuje pritvor, suđenje i dvogodišnju zatvorsku kaznu, nakon kojih Bušić pod novim pritiscima odlazi po-

novno u emigraciju, iz koje se više neće vratiti. U nastavku autor daje sliku njegove intenzivne aktivnosti u emigraciji, njegova publicističkog, promidžbenog i organizacijskog rada, stalnog putovanja u zemlje u kojima postoje hrvatske zajednice, teške privatne situacije i zdravstvenih problema te ukupnog uključivanja u hrvatski emigrantski život – susreta s utjecajnim emigrantima, publicističkog rada u „Novoj Hrvatskoj“ i drugim emigrantskim tiskovinama, angažmana oko slučaja Zvonka Bušića i prijatelja, rada u okviru Hrvatskog narodnog vijeća, veza s dr. Franjom Tuđmanom. Na kraju, autor ukazuje na činjenicu da je Bušić bio svjestan opasnosti od likvidacije koja mu je prijetila, i opisuje okolnosti njegova ubojstva, pogreba, te prenošenja njegovih posmrtnih ostataka na zagrebačko groblje Mirogoj.

Na poslijetku, autor daje pregled korištenog materijala u poglavlju, *Izvori i literatura* (253.-270.).

U knjizi je objavljeno mnogo fotografskog materijala, na stranicama 65.-72., 143.-151., 192.-196., te 237.-252. Riječ je uglavnom o privatnim i obiteljskim fotografijama te fotografijama s njegovog sprovoda i prijenosa njegovih posmrtnih ostataka.

U ovom je radu Mijatović dao vrlo preciznu kronologiju Bušićeva života i rada, s pomoću koje uspijeva razriješiti i neka otvorena pitanja ili nejasnoće iz njegova ukupnog djelovanja. Tako, primjerice, neke tvrdnje koje su do pojave ovog rada neutemeljeno pripisivane Brunu Bušiću, kao što je njegovo navodno predviđanje zbivanja u Hrvatskoj nakon osamostaljenja, bivaju u Mijatovićevoj knjizi točno vremenski locirane, čime autor dokazuje neautentičnost takvih tvrdnja. Osim precizne kronologije, nužne u svakom budućem istraživanju o radu Brune Bušića, autor je dao i prikaz mladenačkog političkog angažmana prve

poslijeratne generacije tijekom 1950-ih godina, naglasivši utjecaj jugoslavenskih sigurnosnih služba na takve političke akcije, te naznačivši još jedan potreban smjer budućih istraživanja poslijeratnog razdoblja u Hrvatskoj. Prikazujući slučaj Brune Bušića, autor na primjeru jednog pojedinca daje vrijednu mikropovijesnu analizu jugoslavenskog sigurnosno-represivnog i sudbenog aparata, pokazuje načine djelovanja toga aparata i njegov doseg. Ujedno smješta Bušića u društvene krugove „proljećarske“ Hrvatske, a kasnije u krugove hrvatske emigracije. Prikazujući Bušićev rad u inozemstvu, naznačava njegov odnos prema emigrantskoj problematici i emigraciji u cjelini, a smještajući Bušića u duhovni i intelektualni krajolik hrvatske emigracije nakon gušenja „Hrvatskog proljeća“, daje sliku odnosa koji su vladali među hrvatskim emigrantima te emigrantskih stavova o sadašnjoj i budućoj poziciji Hrvatske. Prikazujući krugove u kojima se Bruno Bušić kretao i njegove prijateljske veze, autor daje vrijednu sliku međusobne povezanosti hrvatske inteligencije. Ujedno pokazuje usku vezu i preklapanja Bušićeva kruga suradnika i prijatelja s krugom ljudi koji su početkom devedesetih godina stvarali hrvatsko višestranjače – nerijetko su to isti ljudi.

U cijelom tekstu autor donosi iscrpne i temeljite biografske bilješke o mnogim osobama društvenog i javnog života, koji su na neki način bili vezani uz Brunu Bušića. U njima iznosi mnoge podatke o suradnicima sigurnosnih služba SFRJ, i podatke o onim političkim protivnicima jugoslavenskog režima i političkim zatvorenicima te emigrantima, koji nisu bili medijski eksponirani, niti su postali ikonama poput Bušića. Također, autor u bilješkama donosi i osnovne informacije o mnogobrojnim akcijama i organizacijama hrvatske oporbe u domovini i iseljeništvu, što su se zbivale usporedno s Bušićevim akcijama.

Knjiga *Bruno Bušić. Prilog istraživanju života i djelovanja (1939. – 1978.)* minuciozno je historiografsko djelo, vrijedno u mnogim aspektima, koje utemeljeno i dokumentirano dodiruje više važnih tema suvremene hrvatske povijesti. Svakako će postati orijentacijskom točkom ne samo u istraživanju života i djela važnog hrvatskog političkog mislioca i djelatnika Brune Bušića, nego i u analizi političkog života komunističke Jugoslavije i protukomunističke hrvatske emigracije.

Marko Radić

Vukovar 1991. – dokumenti iz srpskih izvora, ur. Tihomir PO-
NOS (Zagreb: Novi Liber, 2010).
417 str.

Knjiga *Vukovar 1991. – dokumenti iz srpskih izvora* predstavlja skraćeno i za hrvatsko čitateljstvo preuređeno djelo, izvedeno iz izvornika – dvotomne knjige naslovljene *Vukovarska tragedija 1991 – u mreži propagandnih laži i oružane moći JNA*, objavljene 2007. u Beogradu, u izdanju Helsinškog odbora za ljudska prava Srbije. Ova skraćena verzija, pod uredništvom Tihomira Ponoša, sadrži manji dio sadržaja, za razliku od opširnijeg srpskog originala (gdje je na preko 1600 stranica zastupljen raznovrstan materijal poput izabranih novinskih članaka, svjedočenja pred Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju u Haagu i Specijalnim sudom za ratne zločine u Beogradu, optužnica, ekspertiza stručnjaka), ali koji u tri poglavlja vjerno rekonstruira ratnohuškačku histeriju u Srbiji 1991., nastalu djelovanjem Miloševićevog propagandnog stroja, zatim donosi sudske iskaze i svjedočanstva žr-

tava, neposrednih počinitelja i organizatora zločina, te nudi stručne izvještaje o organizaciji snaga Jugoslavenske narodne armije (JNA), koja je izvršila opsadu, razaranje i okupaciju Vukovara, a na koncu i dio optužnice protiv Slobodana Miloševića, koji se odnosi na plan i učinak agresije pokrenute protiv Hrvatske.

Treba navesti kako je uvodu hrvatskog izdanja knjige pridodan, pored Vukovarske kronologije 1990.-2010., predgovor iz izvornog izdanja, koji je napisala Sonja Biserko, predsjednica Helsinškog odbora za ljudska prava Srbije, u kome je iznijela brojne argumente o Hrvatskoj kao prvoj žrtvi srpskog osvajačkog pohoda, prema kojoj su postojale i još uvijek egzistiraju trajne srbijanske političko-teritorijalne aspiracije. Dokaz ovome navodu je, prema Biserko, tenzijsko potenciranje srpskog pitanja u Hrvatskoj, gdje srbijanski politički vrh ignorira činjenicu kako je egzodus Srba iz oslobođenih dijelova Hrvatske 1995. bio organiziran upravo iz Beograda, da bi s vremenom postao sredstvom usporavanja ulaska Hrvatske u Europsku uniju, zbog neriješenih obveza hrvatske države prema srpskim izbjeglicama. Drugi instrument službenog Beograda u njegovoj neiskrenoj i time, zapravo, nepromijenjenoj politici prema Hrvatskoj, predstavlja kontinuirano isticanje stradanja Srba u ustaškom logoru Jasenovac, gdje se preuveličava broj stradalih osoba, s ciljem držanja Hrvatske za taoca zločina Nezavisne Države Hrvatske (NDH), što upućuje na srpski pokušaj izjednačavanja zločinačke NDH sa suvremenom i demokratskom hrvatskom državom, kojoj se, uz to, imputira i glavna krivnja za raspad druge Jugoslavije. Biserko odgovornost za raspad druge Jugoslavije pripisuje Slobodanu Miloševiću, koji se, u pokušaju učvršćivanja vlastite vlastodržačke pozicije, odlučio za srbocentrični i unitaristički koncept Jugoslavije, odabivši time svjesno jačanje srpskog na-

cionalizma, koji mu je, uz JNA, poslužio kao glavno oružje u ratnom pohodu na Hrvatsku. Shodno navedenom, autorica predgovora poseban dio odgovornosti pripisuje srpskoj inteligenciji – prvenstveno Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti (SANU), koja je uporno potpirivala srpsko nezadovoljstvo utemeljeno na ekstremnom nacionalizmu i teritorijalnom ekspanzionizmu, od trenutka kada je postalo izvjesno kako druga Jugoslavija neće djelovati kao labava federacija politički slabih republika s jednim snažnim centrom. Vrhunac usmjeravanja srpskog nacionalizma od strane SANU uslijedio u obliku *Memoranduma*, velikosrpskog programa koji je osudio i odbacio decentraliziranu Jugoslaviju kao uzrok svih nedaća i teškoća za srpski narod, osudivši time i demokratske težnje ostalih republika za što ravnopravniji međurepublički odnos u jugoslavenskoj državnoj zajednici. Protivljenje decentralizaciji i demokratizaciji dovelo je do usaglašavanja stavova između srbijanskog političkog vrha i rukovodstva JNA. Biserko podsjeća kako je urušavanje Jugoslavije otpočelo nelegalnim mijenjanjem srbijanskog ustava, a nastavilo se srbijanskim udarom na političke statute autonomnih pokrajina Kosova i Vojvodine, a zatim i političkim prevratom od strane promiloševićevskih snaga u Crnoj Gori. Nakon ovoga, Srbija započinje politički obračun protiv Slovenije i Hrvatske, koji se temeljio na nelegalno stvorenoj srpskoj većini u republičkom predsjedništvu, uz sve snažniju medijsku propagandu o ugroženosti srpskog naroda od strane Hrvata i Albanaca, podsjećanjem na srpska stradanja u Drugom svjetskom ratu. Val srpskog nacionalizma zahvatio je gotovo sve jugoslavenske republike, dok u Hrvatskoj srpska etnička zajednica, pod utjecajem Miloševićeve agresivne nacionalističke politike i propagadnog stroja, postaje instrumentom Beograda u nadolazećoj agresiji. U izvršenoj agresiji Srbije na Hrvatsku, Vukovar postaje sim-

bol stradanja i rezultat udružene brutalne politike srbijanskog političkog vrha i vrha JNA. Prema Biserko, Vukovar je homogenizirao Hrvate u njihovoj nakanu da se obrane od agresije, te je doveo do poraza dotada vođene strategije JNA i omogućio međunarodno priznanje Hrvatske. Politika Miloševićeve Jugoslavije prema Hrvatskoj nakon potpisivanja Sarajevskog primirja, svodila se na produljenje *statusa quo* na okupiranim dijelovima Hrvatske, gdje su pobunjeni Srbi proglasili Republiku Srpsku Krajinnu (RSK), što je, kako Biserko primjećuje, išlo na ruku međunarodnoj zajednici. Dakle, Miloševićeva politika nastojala je legalizirati RSK u očima međunarodne zajednice kao čin političkog samoopredjeljenja hrvatskih Srba, kako bi se zakružili srpski etnički teritorij, koji su ulazili u koncept Velike Srbije. Ovakvo stanje je potrajalo do 1995., kada je ostatak okupiranog hrvatskog područja oslobođen u vojnim operacijama *Bljesak* i *Oluja*. Biserko na kraju zaključuje kako odnosi Hrvatske i Srbije ostaju i nadalje opterećeni nespremnošću srpske političke i intelektualne elite za priznavanje odgovornosti za provedenu agresiju. Ovaj odnos ujedno narušava i nadalje otvoreno pitanje srpskih izbjeglica, koji su se našli su rascjepu između nespremnosti hrvatske države za njihovu potpunu reintegraciju s jedne strane, te s druge strane instrumentiziranja od strane Beograda, kao sredstva pritiska za onemogućavanje hrvatskih eurointegralističkih ambicija.

Prvo poglavlje knjige naslovljeno *Izbor iz tiska* donosi izbor iz novinskih članaka novosadskog *Dnevnika*, koji se u tom razdoblju etablirao kao jedan od najangažiranijih tiskanih medija u propagandnoj službi Slobodana Miloševića. Tako su, na početku ovog poglavlja, objavljene *Dnevnikove* reportaže i članci koji se tiču političkih pregovora hrvatskih vlasti s predstavnicima srpske zajednice početkom 1991., u kojima se či-

tateljima sugerirala tvrdoća hrvatskih stavova prema srpskim političkim zahtjevima, kao i krajnje agresivne namjere hrvatskog vrha za rješavanje srpskog političkog pitanja u Hrvatskoj, po uzoru na metode iz NDH. Reportaže *Dnevnika* isticale su strah i nepovjerenje srpskog stanovništva prema novoizabranoj hrvatskoj vlasti, te su naglašavali želju Srba za aktivnije uključivanje JNA u rješavanje njihovih otvorenih pitanja s hrvatskim vlastima, jer ih je, poput armijskog rukovodstva, zanimala opcija očuvanja Jugoslavije sukladno unitarističkom konceptu. Bilo kakvo rješenje koje je nudilo ostanak Srba u hrvatskoj državi izvan Jugoslavije, bilo je posve neprihvatljivo, pri čemu su se otvoreno povlačile konotacije između tadašnjeg hrvatskog rukovodstva i NDH. O tome su jasno sugerirali i naslovi poput *Hrvatska ne poštuje naredbu Predsedništva SFRJ; Konferencija za štampu srpske opozicije/Genocidni planovi HDZ-a; Hrvati moraju smoci snage da se iskupe; Glas srpskih intelektualaca u vukovarskoj opštini/Prisiljeni na samoorganizovanje; Život Srba u Vukovaru/Demokratija samo za odabrane*, koji su *Dnevnikovo* čitateljstvo trebali uvjeriti na neizdrživ položaj Srba, posebice na vukovarskom području, koji je, zbog neposrednog geografskog susjedstva s Vojvodinom, izazivao naročitu pažnju vojvođanske javnosti. Paralelno s ovim političkim stremljenjem hrvatskih Srba, isticala se njihova politička konstitutivnost u Hrvatskoj, u okviru kojega je naglašavano pravo političkog samoopredjeljenja, odnosno, pravo odvajanja od hrvatske države i ostanka u Jugoslaviji. U tom kontekstu *Dnevnik* je popratio s odobravanjem *Rezoluciju o razdruživanju od Republike Hrvatske*, donesenu od strane Srpskog nacionalnog vijeća i Izvršnog vijeća SAO Krajine. Vođe Srpske demokratske stranke u Hrvatskoj poput Jovana Raškovića i lokalnih srpskih vođa na istočnoslavonskom području poput Slavka Dokmanovića i Gorana Hadžića,

te radikala Rade Leskovca, dobili su, također, značajan medijski prostor u *Dnevniku*, koji su koristili za jačanje međunacionalnih tenzija između srpske i hrvatske etničke zajednice, plasiranjem ratnohuškačkih izjava (*Jovan Rašković o Rezoluciji o razdruživanju/Istorijski čin; Intervju: Goran Hadžić, predsednik SDS u Vukovaru/Srbi neće u zbegove; Apel Slavka Dokmanovića predsednika SO Vukovara dr Borisavu Joviću/Ili Armija ili krvoprolije; Razgovor Rada Leskovca sa Radomirom Šaranovićem/Baranja nikada nije bila hrvatska!*). Njima su se pridružili sličnim izjavama i srbijanski političari (Vuk Drašković, Kosta Čavoški, Vojislav Šešelj), dok je pomalo intrigantno kako je *Dnevnik* prenio i optužbe na račun Slobodana Miloševića od strane proturežimski nastrojenih srpskih intelektualaca (Vesna Pešić, Nebojša Popov, Ljubomir Madžar, Srđa Popović, Filip David, Ivan Đurić...). U pretencioznom stilu *Dnevnik* je popratio i sve veći broj političkih i oružanih incidenata na vukovarskom području (postavljanje barikada na prometnicama, naoružavanje civila, podjela zaposlenika u vukovarskoj policijskoj postaji na etničkoj osnovi, pucnjave, uznemiravanja, pokolj hrvatskih redarstvenika u Borovu Selu), s jasnom namjerom diskreditiranja političkih predstavnika hrvatskog naroda na ovom području, uz poruku kako je ratna opcija neizbježna zbog radikalnog protusrpskog ponašanja hrvatskih vlasti. Ujedno, glavni akteri jačanja međunacionalnih tenzija pozivali su JNA da se uključi u rješavanje krize na vukovarskom području. U tome je prednjačio i veliki broj srpskih intelektualaca, od kojih su neki, poput Budimira Košutića i Milorada Unkovića, svojim dolascima na vukovarsko područje dodatno pogoršali već narušene međunacionalne odnose. Reprezentativan primjer percepcije uzavrele političke situacije u Hrvatskoj od strane srpskih intelektualaca svakako predstavlja *Dnevnikov* intervju s akademikom Vasilijem

Krestićem, koji je tada aktualna zbivanja okarakterizirao kao "Sukob meren vekovima", gdje, po njegovom shvaćanju, od konca 16. stoljeća hrvatske političke elite nastoje, uz pomoć Katoličke crkve, eliminirati srpski narod u Hrvatskoj, tj. rade na brisanju njegovih etničkih, kulturnih i vjerskih obilježja koje bi rezultirale nestankom Srba kao političkog naroda i etničke zajednice. Slične teze na stranicama *Dnevnika*, uz zaključak kako jedino integracija Srba iz svih "srpskih zemalja" može dovesti do srpskog nacionalnog pomirenja, promicao je i povjesničar Veselin Đuretić, a na sličnom tragu našao se i Vojin Dabić iz Istorijskog instituta SANU. Pored okomljavanja na hrvatski narod, novinari ovog novosadskog lista su netrepeljivost i histeriju mržnje usmjerili i na ostale nesrbe na istočnoslavonskom području, kao na, primjerice, Mađare iz sela Novi i Stari Jankovci, s optužbom kako "Svi Mađari priklo-nili su se ustašama", te Albance, kao "Tuđmanove plaćenike". Slikovit primjer ratnohuškačke histerije, kao uvertiru pred napad JNA na grad Vukovar, bili su *Dnevnikovi* navodi o članovima vukovarske organizacije Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) – "ustaškim teroristima" koji pripremaju pokolje i terorističke akcije po Vojvodini i u Beogradu. Nakon što je JNA pokrenula otvoreni napad na Vukovar, *Dnevnikove* reportaže s ratišta vrvjele su vijestima o teškim gubicima hrvatske strane, visokoj motiviranosti pripadnika JNA i srpskih dobrovoljaca, te njihovoj odlučnosti za borbu do pobjede, pri čemu su energično demantirane sve glasine o navodnoj raširenoj pojavi dezerterstva u armijskim redovima. Naglašavano je humano lice JNA, koja se brinula o dolasku humanitarnih konvoja, ističući kako hrvatska strana konstantno krši dogovorena primirja u vezi s ulaskom ovih konvoja u Vukovar. Unatoč prethodnoj najavi brze pobjede, napad snaga JNA pretvorio se u višemjesečnu iscrpljujuću opsadu Vukovara,

koja je rezultirala brojnim stradalim vojnicima na obje strane, ali i civilnim žrtvama. Reportaže su tijekom listopada 1991. informirale o teškim borbama za svaku kuću, uz slikovite navode kako se "ustaše" u borbi koriste i gradskom kanalizacijom, te podzemim hodnicima dugačcima i do 4 kilometra. Iz tog razdoblja pristižu i vijesti o navodnim zverstvima koje su počinili hrvatski branitelji nad preostalim srpskim stanovništvom u Vukovaru, pa i na širem istočnoslavonskom području. Shodno navedenom, početkom studenog 1991. *Dnevnik* je objavio vijest pod naslovom *Zabeleženo u vinkovačkoj opštini / Prevaziđen dr Mengele*, o tome kako rukovodstvo HDZ-a s područja vinkovačke općine na najmonstruoznije načine muči srpske zarobljenike, u sklopu čega je organizirana i trgovina ljudskim organima "za oružje, drogu i hranu koja pristiže". Slične priče donosili su i članci poput *Stravična su kazivanja ljudi koji su više od 80 dana bili zatočeni u vukovarskim podrumima/Krvavi Ante Šepavi*. Glorificiranje snaga JNA, rezervista i srpskih dobrovoljaca, dobilo je naročito ironičan dodatak sredinom listopada 1991., kada je *Dnevnikov* fotoreporter napravio "ekskluzivne snimke, na slavonskom ratištu, dvojice najpoznatijih srpskih boraca, simbola srpskog otpora povampirenom ustaštvu – kapetana Dragana i Željka Ražnatovića Arkana". Kako se bližio pad grada Vukovara u agresorske ruke, *Dnevnik* je oduševljeno pisao o jenjavajućem otporu hrvatske obrane, osobnim herojstvima iskazanim od strane pripadnika JNA i srpskih dobrovoljaca, uz naglašavanje nezaobilaznih brojki o stotinama poginulih "ustaša". Nakon osvajanja grada, *Dnevnik* je javio o oslobođenju Vukovara, uz opasku kako "paravojska predaje oružje", te da gradu ne prijeti masakr i kako JNA čuva gradsku bolnicu. U sklopu ovih vijesti, priložena je i izmišljena priča o pokolju srpske djece u jednom od vukovarskih vrtića, izvršenom od strane hrvatskih vojnika, koju

je prenijela i ugledna međunarodna novinska agencija *Reuters*, od čega se kasnije ogradila. Pri kraju prvog poglavlja nalazi se i *Dnevnik dobrovoljca: Doživljaji vojnika Čanka*, dnevnički zapis Nenada Čanka, antiratnog i protumiloševićevskog srpskog političara iz Vojvodine. Njegov dnevnik, pisan u specifičnom antiratnom stilu, donosi detalje s istočnohrvatskog ratišta, uz svojstvenu analizu ratne histerije, bezumlja i mržnje koju je Čanak doživio na ratištu, u društvu svojih suboraca. Prvo poglavlje završava s intervjuom podgoričkog lista *Monitor* s ratnim zločincem Veselinom Šljivančaninom od 27. studenog 1992., iz kojega se nazire Šljivančaninov psihološki profil, posebice, kroz analizu njegovog doživljaja opsade i uništavanja Vukovara, te odmazde nad ratnim zarobljenicima.

Drugo poglavlje *Iskazi svjedoka*, obuhvaća svjedočanstva žrtava, počinitelja zločina i neposrednih promatrača vukovarske tragedije, preuzetih iz sudskih postupaka pokrenutih na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju u Haagu, te beogradskom Specijalnom sudu za ratne zločine. Svjedočanstva, također, rekonstruiraju zbivanja u Vukovaru i njegovoj okolini tijekom ratne 1991., na osnovi doživljaja pojedinaca, dakle, iz individualne perspektive, koje su često otkrivale brojne potresne i šokantne detalje u vezi sa stradanjem zarobljenih hrvatskih civila i branitelja. Shodno ovom, preuzeta su i svjedočanstva (u cijelosti ili manjim dijelovima) sa suđenja Slobodanu Miloševiću u Haagu, a koja se dotiču stradanja Hrvata u selu Lovas, gdje je 85 Hrvata ubijeno, od čega je 21 osoba stradala prilikom prisilnog ulaska u minsko polje, što predstavlja, uz zločin na Ovčari, jedan od najsvirepijih zločina počinjenih od strane srpskog okupatora tijekom Domovinskog rata na istočno-slavonskom području. Sadržano je i svjedočenje dr. Vesne Bosanac, također sa suđenja Slobodanu Miloševiću, koje se

odnosi na evakuaciju osoblja i ranjenika iz vukovarske bolnice, od kojih je preko dvije stotine odvedeno na farmu Ovčara, gdje su, potom, pobijeni. Ovo poglavlje donosi i iskaz Aleksandra Vasiljevića, generala JNA i načelnika kontraobavještajne službe, na suđenju Slobodanu Miloševiću, u kome je Vasiljević naveo više informacija glede sudjelovanja nekih jedinica JNA i dobrovoljačkih postrojbi u vezi s evakuacijom i likvidacijom hrvatskih zarobljenika na farmi Ovčara. Nadalje, sadržano je i svjedočenje Dobrile Gajić Glišić, šefice kabineta ministra obrane Srbije Tomislava Simovića, u vrijeme agresije na Hrvatsku 1991. Iz njezinog svjedočenja izdavaju se informacije o logističkoj, novčanoj i zapovjednoj potpori srbijanskog ministarstva obrane različitim dobrovoljačkim paravojnim formacijama (poput *Srpske dobrovoljačke garde* Željka Ražnatovića Arkana i odreda *Dušan Silni* Mirka Jovića) koje su pružale potporu pobunjenim hrvatskim Srbima i JNA u agresiji na Hrvatsku. Glede iskaza sa suđenja za počinjene ratne zločine na Ovčari, pred Vijećem za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu, priložena su svjedočenja Jovana Dulovića, ratnog izvijestitelja *Politike ekspres* iz Vukovara 1991. Dulović je naveo kako je bio prisutan na sastancima Vojislava Šešelja sa zapovjednicima različitih srpskih paravojnih formacija na vukovarskom ratištu, gdje se uvjerio u nečasne i zločinačke namjere predstavnika ovih formacija glede tretiranja ratnih zarobljenika – vukovarskih branitelja i civila. Također, vrijedan dio njegovog svjedočenja odnosi se na rekonstrukciju događaja u krugu vukovarske bolnice 20. studenog 1991., prilikom evakuacije osoblja i ranjenika iz bolnice, kao i njegovih sjećanja na priče izvršitelja zločina na Ovčari. S beogradskog suđenja izdvojen je iskaz i Bože Latinovića, svjedoka-pokajnika, sudionika streljanja na Ovčari, koji je opisao početak oružanog sukoba u Vukovaru i njegovom širem po-

dručju, kao i evakuaciju hrvatskih zarobljenika iz vukovarske bolnice i skladišta vukovarskog poduzeća Velepromet. Latinović je opisao i torturu kroz koju su prošli zarobljenici na Ovčari, prije negoli su likvidirani, kao i tijekom strijeljanja. U njegovom svjedočenju ističu se imena i radnje počinitelja ratnog zločina na Ovčari. Između ostalih svjedočenja s beogradskog suđenja, izdvojen je iskaz Viliama Karlovića, pripadnika Zbora narodne garde, jednog od sedam osoba koje su uspjele preživjeti Ovčaru. Njegov iskaz odnosi se, također, na preživljenu torturu u hangarima na Ovčari, zarobljeništvo u Veleprometu, gdje je svjedočio o mučenjima i likvidacijama hrvatskih zarobljenika, kao i sjećanja iz zarobljeničkog logora u Sremskoj Mitrovici.

Posljednje treće poglavlje *Dokumenti Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju* donosi izvještaj britanskog generala Andrewa Pringlea, vezan uz suđenje Mili Mrkšiću, Veselinu Šljivančaninu i Miroslavu Radiću, a odnosi se na analizu principa rukovođenja i zapovijedanja armijske Operativne grupe Jug, pri opsadi Vukovara, zatim tretman snaga JNA prema hrvatskim zarobljenicima i nepoštivanje odredbi *Ženevske konvencije o pravima ratnih zarobljenika*. Pringleovo izvješće ističe Šljivančaninovu i Mrkšićevu zapovjednu odgovornost za zarobljene hrvatske branitelje i civile, naročito, glede slučaja evakuacije ranjenika i osoblja iz vukovarske bolnice, koja je izvršena u organizaciji JNA. Stoga, Pringle drži kako je Mile Mrkšić obnašao najvišu hijerarhijsku ulogu, prema kojoj je kao zapovjednik bio odgovoran za postupanje sa zarobljenicima, te da nije poštivao načela običaja ratovanja u sklopu dužnosti zapovjednika. Glede Šljivančanina, pored uloge u selekciji i evakuaciji zarobljenika koji su odvedeni iz vukovarske bolnice, glavni crimen dotičnog bilo je sprječavanje ulaska predstavnika Međunarodnog odbora Crvenog

križa i promatrača Europske zajednice u bolnicu. Za Radića se navodi kako su snage lokalne Teritorijalne obrane, te dobrovoljačke paravojne formacije bile pod njegovim zapovjedništvom, što uključuje i jedinice koje su izvršile ratni zločin na Ovčari. Štoviše, nakon likvidacije hrvatskih zarobljenika, Radić nije sproveo istragu, niti na bilo koji način sankcionirao počinitelje. Na kraju trećeg poglavlja nalaze se dijelovi dnevnih zapovijedi vrha JNA upućenih operativnoj grupi Jug na vukovarskom ratištu, pod zapovjedništvom pukovnika Mile Mrkšića, s instrukcijama za postupanje s ratnim zarobljencima, uključujući selekciju ranjenih osoba iz vukovarske bolnice, te njihovu evakuaciju. Na samom kraju knjige priložena je optužnica protiv Slobodana Miloševića, koja se odnosi na Hrvatsku, i to za zločine protiv čovječnosti, teške povrede Ženevskih konvencija, te kršenje zakona i običaja ratovanja.

Knjiga *Vukovar 1991. – dokumenti iz srpskih izvora* predstavlja hvalevrijedan dodatak postojećoj literaturi s tematikom vukovarske tragedije, jer čitatelju nudi pregled izabranih materijala i izvora sa srpske strane, koji nanovo rekonstruiraju razvoj i kulminaciju agresivne i ekspanzionističke politike koja je vladala u Srbiji 1991., s težištem pozornosti na događanjima u Vukovaru tijekom 1991. Ova knjiga omogućava čitatelju komparaciju uloge i simbola Vukovara, jer, uz prethodno poznavanje hrvatske percepcije stradalničke i martirijske uloge ovoga grada, srpska percepcija Vukovara 1991. predstavlja ujedno i psihološki profil Srbije i većine njezinog stanovništva koje je, pod utjecajem SANU-ovog i Miloševićevog propagandnog stroja, u slučaju Vukovara, podržalo ili se stavilo u službu barbarskog razaranja ovog grada, te ubijanja i etničkog čišćenja njegovog nesrpskog stanovništva. Na koncu, držim kako je ova knjiga, tim više što je preuređena za hrvatsko čitateljstvo, ujedno i pokaza-

telj hrvatskoj javnosti kako u Srbiji postoje svjesni i odgovorni društveno-intelektualni krugovi, koji publikacijama, kao što je izvorik ove knjige, nastoje srpsku javnost suočiti s neslavnom i sramotnom ulogom srpske politike s početka 90-ih godina 20. st., čije se posljedice osjećaju i danas u gotovo svim državama bivše Jugoslavije, pogotovo u državama poput Hrvatske i Bosne i Hercegovine, koje su bile izravne žrtve velikosrpske agresije.

Mladen Barać

Hrvatska policija u Domovinskom ratu, gl. ur. Krunoslav BOROVIĆ (Zagreb: MUP RH, 2011). 416 str.

Povodom 20-e godišnjice pogibije prvog hrvatskog branitelja u Domovinskom ratu, policajca Josipa Jovića, Ministarstvo unutarnjih poslova izdalo je u ožujku 2011. monografiju *Hrvatska policija u Domovinskom ratu*. Monografija ima 416 stranica i bogato je opremljena fotografijama i ratnim kartama. Glavni i odgovorni urednik monografije je Krunoslav Borović, a izvršna urednica Marija Kreš.

Monografija se sastoji od dva dijela. Prvi dio čini znanstvena analiza pod nazivom *Pregled stvaranja suvremene hrvatske države i borba za njezinu cjelovitost*, koju je načinio ravnatelj Memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata, dr. sc. Ante Nazor. U tom dijelu Nazor analizira i daje pregled uzroka raspada SFR Jugoslavije, pobune Srba u Hrvatskoj i velikosrpske agresije u kojoj su pod vodstvom srbijanskog predsjednika Slobodana Miloševića su-

djelovale Jugoslavenska narodna armija i razne srpske i crnogorske paravojne snage. Nazor pojašnjava formiranje hrvatskih oružanih snaga kroz sustav MUP-a RH, ukazujući na zakonsku regulativu koja je jedino kroz sustav povećavanja policijskih snaga u Hrvatskoj dozvoljavala pripremu novouspostavljene hrvatske države za obranu od agresora. Tako je hrvatska policija prva stala u obranu Hrvatske, a iz njenih će se redova kasnije razviti Hrvatska vojska, te će policija i vojska zajedno sudjelovati u svim važnijim akcijama oslobođenja hrvatskih okupiranih područja. Nazor također daje pregled najvažnijih ratnih događanja (Pakrac, Plitvice, Borovo Selo, Dalj i dr.) i oslobodilačkih akcija (Maslenica, Bljesak, Oluja i dr.) u kojima su sudjelovale snage hrvatske policije tijekom Domovinskog rata. Usporedo s tim pojašnjava i najvažnija popratna politička zbivanja u Hrvatskoj, te mirovne sporazume pod patronatom međunarodne zajednice.

Drugi dio monografije čini memoarsko gradivo o sudjelovanju hrvatske policije u obrani i oslobođenju Republike Hrvatske, pod nazivom *Doprinos MUP-a RH pobjedi Hrvatske u Domovinskom ratu*. Autorice ovog dijela su djelatnice MUP-a RH Nikolina Gotal, Biserka Lukan, Ana Marija Vojković i Marija Žužul. Autorice su prikupile sjećanja pojedinih pripadnika policije koji su sudjelovali u najznačajnijim ratnim djelovanjima hrvatske policije u Domovinskom ratu. Ta su sjećanja popraćena fotografijama događaja o kojima svjedoci govore, uvodnim kronološkim pojašnjenjima događaja i raznim povijesnim izvorima. Osim sjećanja u ovom dijelu knjige nalazi se i nekoliko intervjua koje su dali ministri, generali i drugi dužnosnici hrvatske policije i vojske tijekom i nakon Domovinskog rata, kao i analize vojnih analitičara.

Na kraju knjige objavljen je i popis svih poginulih i nestalih pripadnika

MUP-a u Domovinskom ratu, razvrstanih po MUP-ovim ustrojstvenim jedinicama i s naznačenim mjestima stradanja, godinama rođenja i nadnevcima stradanja.

Monografija *Hrvatska policija u Domovinskom ratu* iznimno je vrijedan doprinos historiografskom proučavanju najnovije hrvatske povijesti, tj. povijesti stvaranja samostalne Hrvatske i njezine obrane u Domovinskom ratu. Pisani izvori i svjedočanstva u ovoj knjizi zorno prikazuju djelovanje hrvatske policije u ratnim okolnostima u kojima policija, osim što obavlja svoje redovite poslove, istovremeno, što je jedinstven primjer u povijesti ratovanja, aktivno sudjeluje u oružanim borbama. U počecima oružane agresije srpsko-crnogorske armije na Hrvatsku, potpomognute pobunjenim hrvatskim Srbima, hrvatska policija bila je jedina ustrojena, iako slabo naoružana, formacija koja je pružala oružani otpor znatno brojnijem i iznimno dobro naoružanom neprijatelju. Usporedo s vojnim djelovanjem hrvatska policija iznimno je profesionalno obavljala i sve svoje redovite poslove, te u teškim ratnim okolnostima uspijevala održavati javni red i mir, brinuti se o sigurnosti u prometu, osiguravati ustanove od posebnog državnog interesa, kao i pojedine javne osobe, te suzbijati kriminalna djelovanja čiji intenzitet u ratnim uvjetima dodatno raste. Do formiranja Hrvatske vojske hrvatska policija bila je temelj obrane i jedini jamac sigurnosti hrvatske države i njenih građana, ali i glavno izvoriste kadrova buduće Hrvatske vojske. Nakon stvaranja Hrvatske vojske, specijalne postrojbe policije, ali i temeljna i pričuvna policija, nastavit će zajedno s vojskom sudjelovati u svim važnijim obrambenim i oslobodilačkim akcijama od Dubrovnika do Vukovara, te tako dati izniman doprinos u oslobađanju okupiranih hrvatskih područja i uspostavi hrvatskog pravnog poretka, mira i sigurnosti na cjelokupnom hrvatskom

teritoriju. Hrvatski policajci u Domovinskom ratu izvrstan su primjer, kako se i u najtežim uvjetima može osigurati idealan spoj domoljublja i profesionalizma.

Ova monografija predstavlja prvu sveobuhvatnu analizu djelovanja hrvatske policije u Domovinskom ratu, kronološki prikazujući najznačajnije borbene aktivnosti u kojima je policija djelovala, bilo samostalno, bilo zajedno s Hrvatskom vojskom. Posebnu vrijednost prikazu tih policijskih aktivnosti, daju sjećanja njihovih preživjelih sudionika. Iako su ta sjećanja subjektivna i ponekad vrlo emotivna, ona daju zorniju sliku događaja viđenih njihovim očima, što čitatelju daje mogućnost, da stvara filmsku viziju pojedinih događaja. Razni izvorni materijali, intervjui i bogatstvo ilustracija, upotpunjuju ovu monografiju, što ne samo da omogućuje čitatelju bolje razumijevanje materije nego i vizualni doživljaj, ali izaziva i razne emocije, od ponosa zbog ratnih uspjeha do tuge zbog ratnih strahota i izgubljenih ljudskih života.

Miroslav Akmadža

Hrvatska policija u Domovinskom ratu, gl. ur. Krunoslav BOROVIĆ (Zagreb: MUP RH, 2011). 416 str.

Ova bogato ilustrirana monografija podijeljena je u dva dijela. Autor prvog dijela je povjesničar Ante Nazor, koji daje pregled stvaranja suvremene hrvatske države i borbe za njezinu cjelovitost. Tako Nazor piše o politici srbijanskog vodstva od kraja 80-ih godina, koja je glavni uzrok raspada, protuustavnom djelovanju dijela Srba u Hrvatskoj što je bio uvod u oružanu pobunu, prvim hrvatskim redarstvenicima, „balvan revoluciji“, proglašenju novoga hrvatskoga

Ustava 22. prosinca 1990., prvim oružanim sukobima u Pakracu i NP Plitvička jezera uz pregršt foto-materijala, početku ratnog stanja, a to su ubojstva hrvatskih policajaca u Borovu Selu i zaleđu Zadra 2. svibnja 1991., ustrojavanju Zbora narodne garde koji je po autoru početak stvaranja suvremene Hrvatske vojske, proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske 25. lipnja 1991., otvorenoj agresiji Srbije i Crne Gore, tj. JNA na RH, ubojstvu hrvatskih policajaca u lipnju i srpnju 1991., osnivanju Vlade demokratskog jedinstva, raketiranju Banskih dvora, konačnom proglašenju neovisnosti RH 8. listopada 1991., međunarodnom priznanju Hrvatske, početku rata u BiH, postupnom oslobađanju okupiranih dijelova hrvatske države, o Erdutskom sporazumu, te na kraju o sporazumu u Daytonu.

Drugi dio monografije naslovljen „Doprinos MUP-a RH pobjedi Hrvatske u Domovinskom ratu (memoarsko gradivo o sudjelovanju hrvatske policije u obrani i oslobađanju Republike Hrvatske)“ se sastoji od radova više autorica, a to su Nikolina Gotal, Biserka Lukan, Ana Marija Vojković i Marija Žužul, koje su djelatnice Odjela za odnose s javnošću MUP-a RH. Tako je tu memoarsko gradivo o Prvom hrvatskom redarstveniku uz sjećanja Drage Dražetića i Vlade Marića, o antiterorističkoj jedinici Lučko, njenom ratnom putu i što je ona danas. Tu je gradivo o Antiterorističkoj jedinici Lučko, o ratnom putu i danas, nalazi se i popis posebnih jedinica policije/specijalne jedinice policije MUP-a RH u Domovinskom ratu. O svemu tome je pisala Biserka Lukan. O akciji u Pakracu 2. 3. 1991. i sjećanju sudionika Josipa Boljkovca, Hamdije Mašinovića, Zorana Marasa i Marka Cindrića, te policiji u obrani Pakraca nakon 2. 3. i na kraju PP Pakrac u UNPA zoni pisala je Ana Marija Vojković. Monografija sadržava i događaje za „krvavi Uskrs“, tako se može

čitati o Josipu Joviću – prvom poginulom hrvatskom branitelju u Domovinskom ratu, o mitingu istine, o akciji Plitvice, rezultatima akcije, tu su i sjećanja sudionika Damira Šimunića i Petra Žužula. Pod naslovom „Ubojstvo hrvatskih policajaca u Borovu Selu“ obrađena je akcija spašavanja hrvatskih redarstvenika, sjećanje Boška Crčića-Kurtanjeka te intervju sa Stevom Culejom čiji je brat Josip Culej ubijen u Borovu Selu. Poglavlje o Banovini u lipnju-srpnju 1991. sadrži uvod, o obrani policijske postaje u Glini, sjećanja sudionika Ivana Kvačića o napadu na PP Glina, sliku i ime Marka Pavlovića koji je prvi ranjenik samostalne RH, o operaciji Žaoka, sjećanje Zlatka Galijana, izvješća pripadnika srpskih postrojbi. Strugi Banskoj je posvećeno iduće poglavlje, te je naglašeno da se o događajima ondje malo govori. Nalazimo opis obrane policijske postaje u Kozibrodu, sjećanja Dragana Begića koji je bio pričuvni policajac, Tomislava Begića, također pričuvnog policajca, Milana Begića, rezervnog policajca i naposljetku Predraga Begića, policajca specijalca PU sisačko-moslavačke. Okupacija Hrvatske Kostajnice, okupacija Petrinje, napad na PP Dalj, obrana Gospića, obrana Šibenika također je iscrpno dokumentirano. Poglavlje pod naslovom „Bitka za Vukovar – policija u obrani Vukovara“ (216.-264.) već po broju posvećenih mu stranica je, rekla bih, jedno od važnijih poglavlja u ovom djelu, a tomu se ne treba ni čuditi s obzirom na svima dobro znanu sudbinu grada-heroja. To poglavlje sadržava kratku kronologiju rata u Vukovaru, opis djelovanja policije u obrani Vukovara 1991. koji sadrži i kratke biografije ključnih ljudi u obrani Vukovara, a to su: Blago Zadro, Ivo Šoljić „Veliki Joe“, pukovnik Marko Babić, bojnik Alfred Hill „Atila“, Robert Šilić „Rora“, Vinko Bartulović „General“, Boris Toničić i Josip Gračnac. U sjećanjima sudionika zastupljeni su Stipo Pole, Zoran Maričić, Želimir

Car i Zvonimir Radoš – svi umirovljeni policijski službenici, članovi Udruge umirovljenika MUP-a vukovarskih branitelja Domovinskog rata iz Vukovara. Veliki doprinos obrani Vukovara su dali i djelatnici PU Slavonski Brod i djelatnici PU Varaždin. Ladislav Ostopan, Stjepan Vuković, Davorin Matković su umirovljeni policijski službenici PU Slavonski Brod čija su sjećanja zastupljena, a Ivan Piskač i Tihomir Dominić su umirovljeni policijski službenici PU Varaždin čija se sjećanja mogu pročitati. U poglavlju „Obrana Dubrovnika“ (266.-277.) nalazi se kratak uvod, te tijekom napada agresora na Dubrovnik i detaljno sjećanje specijalca Ile Topuzovića. Posljednja četiri poglavlja monografije (284.-387.) osim dragocjenih sjećanja sudionika tih događaja sadržavaju i karte (poglavlja „Skupne snage SJP MUP-a RH u VRO Maslenica“, „VRO Bljesak“, „VRO Oluja“), a poglavlje „Skupne snage SJP MUP-a RH u VRO Medački džep“ i dokumente „Srpske vojske Krajine“. Poglavlje „VRO Maslenica“ sadrži sjećanja Miše Antunovića, Mije Validžića, Josipa Klemma, Vlade Kalauza, Josipa Škeve, Nikše Tudora, Franje Tokalića, Ivice Glavote, Stjepana Rojnice, Slavka Rogića, Svemira Vrsaljka, Branislava Marketina, Milenka Miše Miletića, Marka Čuline, Danka Kneza, Ivice Kapetanovića i Nikole Šindija. O VRO Medački džep prisjećali su se Srećko Horenec, dr. Ivan Herman, Ivo Loborec, Marijan Kuzel i Dalibor Božić. Poglavlje o VRO Bljesak donosi i podatke o sanitetskoj potpori i ustroj kirurško-anestezioloških mobilnih ekipa, a o tome se prisjećao dr. med. Josip Mihaljević. Poglavlje o VRO Oluja donosi i razgovor Jasminke Ivančić s general-pukovnikom Mladenom Markačem. Monografija sadrži popise djelatnika MUP-a RH poginulih u Domovinskom ratu (388.-405.) i nestalih i zatočenih djelatnika MUP-a RH u Domovinskom ratu (406.-407.)

Ova je monografija vrlo vrijedan doprinos proučavanju najnovije hrvatske povijesti, a zanimat će i povjesničare i one koji to nisu zbog memoarskog gradiva sudionika događaja. Također sadrži vrijedne fotografije i mnoštvo priloga, a sve to okupljeno na jednom mjestu.

Aleksandra Koprivčević

Josip PLAVŠIĆ i Manda SVIRAC, *Vođinci – vrijeme, ljudi, događaji* (Vođinci: Rkt. župni ured Kraljice svete Krunice, 2009). 160 str.

Knjiga *VOĐINCI – VRIJEME-LJUDI-DOGAĐAJI* želi nas na trenutak zaustaviti u ovoj općoj globalnoj jurnjavi i skrenuti nam pozornost na neke vrijednosti *dugog trajanja*. Priznali mi to ili ne, te „vrijednosti dugog trajanja“ su zapisana povijesna zbivanja, odnosno vrela o njima, a u kontekstu njih i kultura; sve drugo podložno je mijeni vremena, da ne kažem zaboravu.

Svjesni činjenice da *Quod non est in actis non est in mundo* („Što nije zapisano kao da se nije i dogodilo“), vođinački župnik g. Josip Plavšić i dr. sc. Manda Svirac gotovo su „pionirski“ ušli u pisanje priloga za povijest Vođinaca. Oni su odmah u startu rekli da ovo nije monografija Vođinaca, što uostalom ističe i dr. sc. Đuka Puškarić u Proslavu knjige: „Niti su željeli, a u granicama zadatoga nisu ni mogli zahvatiti sve segmente hrvatske prošlosti i sadašnjosti. Takav pothvat iziskuje ekipni rad“ (str. 8.). Nije im bilo nimalo lako, relativno malen broj izvora, relativiziranje Vođinaca u dosadašnjim publicističkim i historiografskim radovima, a i činjenica da „mikrohistori-

ja“ uglavnom nije bila u „modi“ do pred kraj 20. st. (što će reći pisanje povijesnih studija o ne samo malim mjestima kao što su Vođinci, nego i o velikom broju hrvatskih gradova...). Konačno, i hrvatska historiografija je zajedno s jugoslavenskom bila „ancila“ KPJ-SKJ (samo su rijetki povjesničari bili neovisni o tada vladajućoj ideologiji!) od 1945. pa sve do uspostave samostalne RH, a pisati tada nešto suvislo i o „malom Reichu“¹ – Vođincima – nikako nije moglo proći.

Sama knjiga sadržajno se sastoji iz dva osnovna dijela: *IZ POVIJESTI VOĐINACA*, 11.-70. str., i *BAŠTINA I TRADICIJA*, 71.-133. str.

Autor prvoga dijela je vođinački župnik Josip Plavšić. Razumljivo je da on kao župnik težište svoga pisanja stavlja na pretpovijest i povijest vođinačke Župe i na duhovna zvanja u Župi. Po prvi put na jednome mjestu je dana biografija svih vođinačkih župnika, upravitelja i voditelja ekspoziture kao i svih odabranika duhovnoga zvanja rođenih u Vođincima – ili onih koji su ovdje imali mladu misu, službovali, živjeli.

Usputno se samo fragmentarno dotiče i svekolikih povijesnih zbivanja, zbog čega je možda pomalo preambiciozan naslov *VOĐINCI VRIJEME – LJUDI – DOGAĐAJI*. No, svatko tko želi nešto više saznati o Vođincima može na 69. i 70. str. ove knjige naći popis izvora i literature na temelju kojih je župnik ovo napisao, koji se popis sigurno mora još dopuniti u nekoj od idućih publikacija o Vođincima.

Ne ulazeći u šire prikazivanje vođinačke povijesti iznijete u ovom dijelu knjige (uostalom ne želim uskratiti zadovoljstvo svim potencijalnim čitateljima knjige), htio bih apostrofirati neke najznačajnije čimbenike koji su utjecali na povijesne prilike u Vođincima, a koji se samo djelomice naziru u ovome dijelu knjige: doseljavanja i odseljavanja, sukobljavanja i premošćivanje jaza između starosjedilaca i tzv. „kuferasa“ – doseljenika, značaj osnovne škole i Župe „Kraljice svete Krunice“, kao i nekih političkih faktora – mislim prije svega na HSS između dva svjetska rata, isto tako i ponajbolje „majčice partije“ 1945.-1990.

Šteta je što je, vjerojatno, zadani broj stranica knjige uzrokom neuvrštavanja popisa stanovnika Vođinaca od kraja 19. st. do zadnjega popisa 2001., a što se moglo objaviti u prilogu knjige. Kroz te popise moguće je pratiti dinamiku rasta ne samo stanovništva nego i samoga mjesta, a za kompletiranje povijesne demografske slike o Vođincima (a zapravo i svakoga drugog mjesta) nužno je konzultirati i matične knjige krštenih, vjenčanih i umrlih, kao i župni *Status animarum* (brojno stanje vjernika Župe). U tom kontekstu zasigurno i „detektirati“ pojavu Švaba-Nijemaca-folksdojčera u Vođincima, a koji se u ovoj knjizi spominju samo fragmentarno.

Nijemci su bili značajni čimbenik u vođinačkoj povijesti od kraja 19. st. sve do egzodusa njihovog najvećeg broja iz Vođinaca 19. listopada 1944.,² a Nijemci

¹ Vođince su tako u kuloarima nazivali između I. i II. svj. rata, a poneki ortodoksni komunisti i prvih godina nakon II. svj. rata, na temelju činjenice da su gotovo trećinu stanovništva Vođinaca činili Nijemci – „folksdojčeri“ sve do njihovog egzodusa iz Vođinaca 1944. godine. Stari Mikanovci su, s druge strane, istodobno nazivani „Mala Moskva“!

² Bivši predsjednik RH S. Mesić ignorirao je u cjelini „folksdojčere“ i njihovu pozitivnu ulogu npr. u povijesti Vođinaca, želeći opravdati odluku komunističkih vlasti da se svekoliko vlasništvo tih odseljenih Nijemaca konfiscira-nacionalizira i pokloni „gratis“ odmah nakon II. svj. rata novouseljenicima u Vođince (kuće, zemlju i ostalo). Srećom, ti Nijemci nisu, koliko je meni poznato, zatražili povrat svoje imovine u današnjoj RH, a

k'o Nijemci: da se ne bi nešto zaboravilo, u novoj postojbini Austriji i SR Njemačkoj izdadoše 1975. godine u Biberachu kod Ulma knjigu grupe autora pod naslovom *Heimatsbuch der Deutschen aus Vinkovce und Umgebung* (Zavičajna knjiga Nijemaca iz Vinkovaca i okoline), u kojoj je na str. 225. do 231. dana i kratka povijest Nijemaca u Vođincima.

Prva njemačka obitelj, ona Andrea-Merka, doselila se u Vođince iz Futoga 1875., otada se njihov broj u ukupnom stanovništvu kontinuirano povećava i stabilizira na oko jedne trećine stanovništva. Uvijek je Nijemac bio zamjenik načelnika vođinačke općine, suživot Hrvata s njima je bio zadovoljavajući, osim jednog incidenta iz 1906. godine vezanog za vođinački pašnjak.

Godine 1913/14. osnovan je „Savez Nijemaca u Hrvatskoj-Slavoniji“, no zbog I. svj. rata nije ta udruga pravo ni zaživjela. Godine 1924. vođinački Nijemci osnovali su svoje Dragovoljno vatrogasno društvo, 1930. osnovan je mjesni ogranak *Schwabisch-deutschen Kulturbundes* (Švapsko-njemački kulturni savez), a 1931. god. osnovana je i četverogodišnja škola za njemačku djecu s njemačkim nastavnim jezikom. Zanimljivo je da je krajem 19. st. član Župskog vijeća Josef Urich u Đakovu molio biskupa J. J. Strossmayera da se barem jednom mjesečno služi misa na njemačkom jeziku na što mu je biskup navodno rekao: *Wenn ihr eine deutsche Messe wollt, müßt ihr nach Berlin gehen* („Ako želite njemačku misu, morate ići u Berlin“).

U bivšoj komunističkoj Jugoslaviji već od početaka 1945. bilo je jasno da će

Vođinci i Vođinčani morati „plivati i po suhom“ i protiv raznih strujanja. Tako već npr. 15. kolovoza 1945. tajnik MO Vođinci Đuka Jozić-Vunarić piše Izvještaj Kot. NO. u Vinkovcima u kojemu ističe i ovo: „Politička situacija na području mjesta Vođinaca, nije zadovoljavajuća ni onakva kakva bi trebala biti, da većina područnog stanovništva mrzi našu narodnu vlast i nije joj lojalna. Razlozi tomu... jesu ti što je stanovništvo još za vrijeme bivše NDH, uslijed velike švapske i ustaške propagande, nahuškane proti našem pokretu, koji prema toj propagandi ide tobože za tim, da se narodu oduzme njegova privatna svojina, kao i vjera...“

Vrhunac divljanja pomahnitalih vođinačkih „komsomolaca“ zbio se, kao što je zapisano i u ovoj knjizi, na Badnjak uvečer uoči polnočke 1952. Treba napomenuti i to da su ti „komsomolci“ – *napredni omladinci* – uglavnom bili iz obitelji koje su od komunističke vlasti dobili *gratis* kuće i imanja Švaba-folksdojčera. Štiteći njihovu privatnost i privatnost njihovih potomaka (neki su već i pokojni), neću ih imenovati! Oni su puni mržnje i opijenosti skojevskim idejama htjeli ni manje ni više nego ubiti vođinačkog župnika Martina Dakića. U tome ih je spriječio, među ostalima, i župljanin Šokac Antun Kovačević kojemu su *napredni omladinci* „štapom razbili glavu, a nožem su ga formalno zaklali i izboli. Došao je do sakristije i tu pao. Prevezen je odmah u bolnicu u Vinkovce, ali je u 9 h umro“ (40. str.).

Vođinački župnik Vlatko Poljičak (župnikovao je 1965.-1975.) uspješno je izbalansirao onako kako je on umio prije svega jaz između starosjedilaca i novodoseljenih, a pod motom „Svi smo prije svega Hrvati“ a tek potom i Šokci, Zagorci, Turopoljci, Ličani, Kordunaši, Bosanci, Hercegovci... Nije se ovo balansiranje događalo samo u crkvi i oko nje, jer je V. Poljičak pokrenuo i tada zamrli športski i kulturni život u Vođincima,

---

napominjem i to da su mnogi od njih – kada se moglo – posjećivali Vođince u vrijeme SFRJ, zastajali pred svojim bivšim – oduzetim – kućama i zemljištima, reminiscirajući vrijeme svog življenja u Vođincima.

u čemu je naišao na razumijevanja svih stanovnika Vođinaca, uostalom kao i pri likom izgradnje nove vođinačke crkve.

Vođinačka osnovna škola je, zahvaljujući entuzijazmu nekih svojih učitelja, uspjela obrazovati, pa i dijelom dobro odgajati svoje učenike. Istodobno je dala i znatan obol svekolikom kulturnom životu Vođinaca. Mi iz generacija 50-ih godina uvijek ćemo se sjećati „Alsike“, Irene i Imra Šurjana, Dragice i Vlade Raosa, Ivana Štefanca, Grgura Kranjčevića, Ljubice i Josipa Lučana, Ivana Drežnjaka, da ih sve ne nabrajam. Jedno ime ne smije se zaboraviti, a to je učiteljica Ljerka Devčić, koja je svoje bivše đake tako dobro naučila temeljima gramatike hrvatskog jezika da su oni u startu svoga daljnjeg školovanja bili u prednosti prema mnogim svojim kolegama i kolegicama. Šteta što se u ovoj knjizi nije našlo više teksta o ovoj osnovnoj školi, tim prije što ima dovoljno povijesnih izvora o toj temi.

Župnik je u prvom dijelu dao i kratke biografije samo četvero rođenih Vođinčana laika, vjerojatno opet zbog ograničena broja stranica. Šteta što nije na tim stranicama ponešto napisao i o dr. med. Mladenu Karliću, gradonačelniku Vinkovaca u, evo, već 4. mandatu, pa o dipl. ing. građevinarstva Ivanu Krstanoviću, bivšem pomoćniku u Ministarstvu graditeljstva i obnove RH, koji je osobito zaslužan za izgradnju nove osnovne škole. Bilo je tu mjesta i za Matu Jurkovića, akademskog slikara i profesora na Grafičkom fakultetu u Zagrebu – rođenog Vođinčanina...

Postoji i jedna još uvijek nerazriješena enigma Franje Dučmelića i njegovih sinova Zdravka i Željka. Prvi je u vrijeme NDH bio gradonačelnik Vinkovaca, Zdravko pak vinkovački gimnazijalac i nakon II. svj. rata jedan od najznačajnijih argentinskih slikara, a njegov brat Željko građevinski poduzetnik i publicist. Dvojbeno je podrijetlo Dučmelića,

jer se pretpostavlja da su u Vinkovce doselili s područja imanja Horvati. I o njima se moglo barem nešto „natuknuti“ jer relevantne podatke iz njihovih biografija nalazimo u *Hrvatskom biografskom leksikonu*, sv. 3, str. 649-650.

Dr. sc. Manda Svirac je u drugom poglavlju *BAŠTINA I TRADICIJA* (str. 71.-133.) napisala ono na što Vođinci čekaju također godinama. Bez obzira što su se i neki njezini dosad objavljeni radovi, pa i jedna knjiga, direktno doticali vođinačke baštine i tradicije. Ono što je napravio otočki župnik Josip Lovretić za Otok i učitelj Luka Lukić za Brodski Varoš, to je evo učinila i Manda Svirac za Vođince. Zahvaljujući razvitku etnologije kao znanosti M. Svirac je svoj rad mogla i napraviti kvalitetnije u odnosu na gore spomenutu dvojicu, a na str. 133.-134. naveden je i popis izvora i literature koju je autorica koristila pri pisanju svoga rada.

Već je istaknuto da je HSS odigrao značajnu ulogu i u kulturnim zbivanjima u Vođincima između I. i II. svj. rata, što je autorica trebala i apostrofirati u svome tekstu, a nije uopće ni spomenula! Zahvaljujući velikom entuzijastu Rudolfu Hercegu, 1935. obnavlja se rad *Seljačke sloge* koja je već 20-ih godina 20. st. imala 216 ogranaka. *Seljačka sloga* je bila glavni promicatelj ideoloških učenja o vrijednosti izvorne narodne (seljačke) kulture, istodobno i inicijator potrebe usvajanja novih znanja nužnih za snalaženje u modernom svijetu. Ogranak *Seljačke sloge* osnovan je u Vođincima 1937., o njegovom radu može se naći nešto tekstova u osječkom *Hrvatskom listu* i u *Hrvatskom braniku*. Ogranak djeluje sve do II. svj. rata, od 1939. njegov predsjednik je Andrija Svirac. Godine 1940. članovi Ogranaka su priredili sijećalo s igrokazom *Svađa*, a zajedno s *Gospodarskom slogom* i u sporazumu sa zemljišnom zajednicom inicirali su gradnju doma za sva hrvatska društva. Dom je pod krovom 1940., za konačno dovrše-

nje nedostajalo je 40.000 din zbog čega je vođinački Ogranak „uputio apel hrvatskim društvima u bližoj okolici da pomognu priložima“.

HSS je 15. kolovoza 1941. izvijestio ministra unutrašnjih poslova u Zagrebu dr. Andriju Artukovića kako mjezna organizacija HSS-a u Vođincima „dušom i tijelom pristupa u ustaški pokret“. Potpisnici toga dokumenta bili su predsjednik Blaž Stipanov (-ić?) i tajnik Mato Svirac... U procjeni ovih zbivanja, mora se na njih motriti iz perspektive onih vremena, a ne iz rakursa današnjice i nekih zanatski nedovoljno obrazovanih suvremenih hrvatskih povjesničara, koji suvereno – i isključivo samo oni – znaju istinu o svim povijesnim zbivanjima „od paleolita do satelita“.

Rezimirajući, može se reći da su Vođinci doista dobili hvalevrijednu knjigu koju preporučujem pročitati ponajprije svakom Vođinčaninu i Vođinčanki. Imajmo svi mi Vođinčani po rođenju ili po življenju na umu ono što je onomad rekao svećeniku Đuki Puškariću na dan njegove Mlade mise – jedan čestitar (šeta što ga Đuka nije imenovao!): „Svako nadolazeće pokoljenje stoji na ramenima prethodnoga“; ova knjiga to nastoji i potvrditi.

Ivan Medved

Marija KELER, *Crkva sv. Petra i Pavla Topolje* (Beli Manastir: Ogranak Matice hrvatske u Belom Manastiru i Centar za kulturu grada Belog Manastira, 2011). 181 str.

Povodom Desete baranjske smotre crkvenog pučkog pjevanja u svibnju 2011. predstavljena je u crkvi Sv. Petra

i Pavla u Topolju knjiga Marije Keler, koja nije povjesničarka, po struci je dipl. oec., pa joj i nije bila namjera knjizi dati posve povijesnu karakteristiku.

To je, između ostaloga, i navela u PREDGOVORU (9-11): „Budući da nisam povjesničarka, arhivsku građu o crkvi sv. Petra i Pavla i navedenih mjesta nisam istraživala, nego sam povijesnu priču sastavila na temelju korištene (navedene) literature, starih fotografija iz obiteljskih zbirki, vlastitih fotografija, dokumentacije Konzervatorskoga zavoda za obnovu te iz svečanog govora đakovačkog i srijemskog biskupa mons. dr. *Marina Srakića*. Stoga je pred čitateljima pučka knjiga kojom sam željela sačuvati zapise i sjećanja o životu onih koji su nam do danas sačuvali stoljetna ognjišta. Jer, tko ne poznaje svoje korijene neće imati budućnosti.“ U poglavlju knjige O POVIJESTI ŽUPE DRAŽ-TOPOLJE (14-73) ukratko opisuje: *O crkvi Sv. Petra i Pavla, O župi Topolje u vremenima Austro-Ugarske Monarhije, Kraljevine SHS/Jugoslavije, U drugoj Jugoslaviji, U vrijeme Domovinskog rata, Nakon mirne reintegracije Baranje i život u granicama Republike Hrvatske, povratak i obnova, Obnova crkve Sv. Petra i Pavla, Prvo euharistijsko slavlje nakon 50 godina, nastavak obnove, Blagoslov*. (74-128) Sljedeće poglavlje autorica je nasloвила CRKVA SV. PETRA I PAVLA KAO KULTURNO SREDIŠTE i u njemu se bavi kulturnim zbivanjima u proteklom desetogodišnjem razdoblju kroz naslove *Koncert „Na nebu moje duše“, Baranjska smotra crkvenog pučkog pjevanja „Marijo, svibnja kraljice“, Drugi koncert „Na nebu moje duše“, Koncert u predvečerje – Gajdaška noć, Koncert – gudački kvartet Rucner*. Posljednje poglavlje knjige CRKVA SV. PETRA I PAVLA I NJEZINA OKOLICA KAO TURISTIČKA ZNAMENITOST – *Šokačka kuća* (129-136) i ukratko slikom prikazuje stvaranje mjesne etnografske

zbirke. Posebice je vrijedan dio knjige koji je autorica naslovila PRILOZI (136-160) u kojem se nižu kratke biografije župnika župe Topolje, pomoćnika koji su preminuli u Topolju te svećenika rođenih u Topolju. Knjiga je tako dobila obilježje jedne vrste spomen-monografije pa u tom pogledu možda može biti i neka vrsta priručnika, podsjetnika.

Ovom knjigom Marija Keler nije samo svjedokinja, ona je i kazivačica i kroničarka, i etnologinja čak, iz čijeg pera navire silna ljubav prema svojoj Baranji, koju cio svoj život nosi u srcu i mislima. Ta joj je vodilja bila snaga i poticaj da, iako nije povjesničarka, napiše sažetu povijest tog obnovljenog baranjskog biseru, ali i župe Topolje. Ona je, obuhvativši prošlost, opisala sadašnjost i naznačila, kroz bilježenje kulturnih manifestacija koje se događaju, svijetlu budućnost topoljske crkve Sv. Petra i Pavla.

Zlata Živaković-Kerže

Borislav BIJELIĆ, *Nogomet u Đakovu, 1908.-1962.* (Đakovo: Muzej Đakovštine, 2009). 288 str.

Monografija mr. sc. Borislava Bijelića NOGOMET U ĐAKOVU od 1908. do 1962. predstavljena je đakovačkoj i hrvatskoj javnosti potkraj lipnja 2009. Autor, kako sam naslov knjige kazuje, predočava povijesni hod organiziranog igranja nogometa u Đakovu i djelovanje mjesnih nogometnih klubova u polustoljetnom djelovanju. Knjiga ima golemu vrijednost ponajprije stoga jer omogućuje da se za pamćenje sačuva najviše što je moguće od onoga što je u povijesti nogometa u Đakovu – prešlo u jučerašnjicu,

dijelom i u zaborav. Iako u hrvatskoj historiografskoj produkciji knjige na temu nogometa nisu novina ipak je znatno manje s tematikom koja obrađuje povijest sporta. U tu manju skupinu pripada i ova Bijelićeva knjiga.

Autor monografije prihvatio je vrlo zanimljiv pristup da u prikazu povijesnog djelovanja nogometa u Đakovu unese sportski duh, entuzijizam i žar igranja – udahne život. Autor je uspio čitateljima zorno prikazati mukotrpan put brojnih amaterskih klubova, stalnu borbu igrača, uprave i trenera, i to ne samo s financijskim i kadrovskim problemima nego i s okolnostima koje su se nametale zbog ovih ili onih (ne)prilika. Knjiga omogućuje da se za pamćenje sačuva najviše što je moguće od onoga što je u djelovanju i radu đakovačkih sportskih klubova – HŠK-a Orao, Đačkog ferijalnog kluba Slavija, HNK-a Viktorija, HGŠK, ŠK Zrinski, Đakovačkog športskog kluba, ŠK Sloga, ŠK Hajduka, ŠK Sokola, ŠK Certisse, Građanskog te Fiskulturnog društva Slobode, Đakovačkog športskog kluba i konačno 1962. Sportskog društva Jedinstvo – autoru uspjelo sačuvati.

Budući da knjiga ima standardne bilješke ispod teksta vrijedan je doprinos povijesti hrvatskoga sporta. Pri tome je autor potpuno ostvario zadani cilj. Na vrlo jednostavan i popularan način prikazao je povijest nogometa u Đakovu. Knjiga je pisana tečnim jezikom i na način da je pristupačna širem čitateljstvu. Jedna je vrsta sinteze rada i djelovanja đakovačkih nogometnih klubova jer je u zadanoj mjeri, bez obzira što je to knjiga – i tu je ograničen broj stranica, autor nastojao – i u potpunosti uspio – sažeti uspješne i krizne rezultate u gotovo polustoljetnom djelovanju. Navedene su činjenice, događaji, imena igrača i članova uprave koje je Bijelić istražio iz onodobnog tiska – dakako đakovačkog najviše, te iz Slavonskog športskog lista i osječkih dnevnih novina Hrvatski list

i potonjeg Glasa Slavonije, pismohrane pojedinih kazivača i građe pohranjene u Muzeju Đakovštine. Kako su novinari izvještavali autor je zorno prikazao citirajući brojne zapise neimenovanih novinara. Budući da cjeloviti (od 1908. do 1962. godine) povijesni hod nogometa u Đakovu nije do sada sustavno i znanstveno obrađen ova je monografija pokazala da Đakovo zaslužuje da ima svoju monografiju koja je ujedno jedna vrsta spomenice, spomen-knjige. Kroz knjigu će čitatelji moći spojiti poznato s nepoznatim, ono što se zna s onim što se više ne zna ili je potonulo u područje zaborava; i to – ne samo ono što se događalo prije 50 godina, uoči i između velikih svjetskih ratova, poračima ovim ili onim nego i onom što se i kako događalo u klubu u nešto bližoj prošlosti.

Knjiga je, ujedno, na neki način i kratka povjesnica, foto-album, i zbirka sjećanja, priopćenja, i zabilježena inventura djelovanja klubova i imenoslovnica i možda još štošta. Ona je istodobno i svojevrsan prag za one koji će se u budućnosti, kad god već naiđe zanimanje, pozabaviti i dublje i šire nego što je autor Borislav Bijelić.

Knjigu preporučam svim zaljubljenicima u povijest sporta Đakova i ističem da pisati povijest nogometa, odnosno nogometnih klubova nije autoru bio posao ni lak ni jednostavan. Ova će knjiga vrijediti toliko koliko joj je uspjele prići u brazdu povijesti. Smirenost autora Bijelića u vezi s pitanjem je li sve dobro učinio zavisit će od toga hoće li od onih koji će knjizi pokloniti pozornost (pokloniti, naime, pozornost onome što je u njoj otrgnuto od zaborava i kako je to učinjeno) stići više priznanja za učinjeno ili više prigovora za propušteno. Uostalom, i čitatelji i vrijeme, ono pogotovu, bit će suci do čije je riječi stalo.

Nakladnici knjige su Muzej Đakovštine i „Hardy“ Đakovo te odgovornost

preuzimaju autor Bijelić i Marinko Hardi. Knjigu su recenzirali znanstveni savjetnici Hrvatskog instituta za povijest Zagreb dr. sc. Vladimir Geiger i dr. sc. Zlata Živaković-Kerže. Lektor i korektor je Hrvoje Miletić, a sažetak na engleski i njemački jezik prevela je Snježana Marić. Naslovnicu je osmislio Hrvoje Duvnjak. Knjiga je otisnuta u 500 primjeraka.

Zlata Živaković-Kerže

Zbornik muzeja Belišće, sv. 3, gl. ur. Zdenka FRAJTAG (Belišće: Muzej grada Belišća i Grad Belišće, 2009). 388 str.

Muzej grada Belišća od 2001. godine izdaje svoj zbornik koji donosi vrijedne priloge i o belišćanskoj prošlosti, pa na taj način proširuje i spoznaje o ukupnoj slavonskoj povijesti. Mikro-teme lokalne povijesti, za razliku od širih tema u stručnim historiografskim časopisima, svojom povezanošću s čitalačkim interesima lokalne zajednice doprinose stvaranju vjerne čitalačke publike, koja često s nestrpljenjem čeka objavljivanje novog lokalnog godišnjaka ili zbornika. Na ovaj treći zbornik belišćanska čitalačka publika čekala je šest godina. Naime, zbornik nema stalni ritam izlazenja pa je tako prvi broj zbornika objavljen 2001, drugi 2003, a treći 2009. godine. Dok su prva dva zbornika imala 117 i 158 stranica, treći je zbornik sa svojih 388 stranica po opsegu znatno nadmašio prva dva zbornika. Razlika između trećeg i prva dva zbornika nije samo u kvantiteti već i kvaliteti radova. Očito je pauza od šest godine između drugog i trećeg broja doprinijela povećanju kvalitete koja se očituje u nizu vrijednih radova. *Zbornik 3*, čija je glavna urednica Zdenka Frajtag,

svojom interdisciplinarnošću zasigurno može zadovoljiti široke čitalačke interese. Teme koje su zastupljene u zborniku vezane su uz razna područja i discipline, a kreću se od arheologije, povijesti, kulture, arhitekture, preko biologije, gospodarstva i poljoprivrede do sporta, odgoja i obrazovanja. Prvi dio zbornika, između ostalog, donosi i priloge o arheološkim istraživanjima na području grada Belišća, pa tako arheologinja Jasna Šimić piše o iskopavanjima u sklopu kojih je istražen dio neolitičkih naselja stračevačke i sopske kulture. Daria Ložnjak Dizdar i Marko Dizdar iz zagrebačkog Instituta za arheologiju pišu o prapovijesnom groblju u Zagajcima. Riječ je o grobovima koji spadaju u mlađu kulturu polja sa žarama, a njihova se starost može datirati između 11. i 9. stoljeća prije Krista. Grobovi su tema i docenta Krešimira Filipeca, koji u svojem prilogu piše o ranoslavenskom groblju iz kasnoavarskog vremena. Pored arheologije u prvom dijelu zbornika, koji nosi podnaslov „Povijesna i prirodna baština“, nalaze se dva vrlo vrijedna rada. Tako Milan Salajić u radu „Prilog kronologiji: Belišće 1884-1945.“ donosi niz novih podataka iz belišćanske povijesti. Riječ je o radu koji je rađen na osnovi izvorne građe, a svojim sistematskim i pozitivističkim pristupom u potpunosti zadovoljava stručne i metodološke kriterije povjesničarske struke. Stoga se belišćanska kronologija Milana Salajića može s pouzdanošću koristiti u budućim istraživanjima lokalne i regionalne povijesti. U ovom prvom dijelu zbornika nalazi se i jedan rad koji nije dio ni arheološke ni historiografske priče, a riječ je o radu „Drava i Belišće“ koji je napisao biolog Zdravko Pavlović. Pavlović na jedan vrlo osoban način isprepleće teme iz biologije, ekologije i geografije. Naime, prirodoslovnu priču o Dravi Pavlović priča iz perspektive svoga osobnog istraživačkog dnevnika. Riječ je o vrlo vrijednom prilogu koji donosi niz zanimljivih podataka o biljnom i ži-

votinjskom svijetu Dravskog rita. Drugu cjelinu u zborniku čine radovi vezani uz gospodarsku problematiku. U tom dijelu zbornika istaknuo bih rad Dragana Mileca „Od pijaca do tržnice Belišće“. Milec u svom prilogu na jedan interesantan i poetičan način priča stogodišnju povijest belišćanske tržnice. Riječ je o radu u kojem su odlično ukomponirani ekonomska povijest, kulturalna antropologija i povijest svakodnevnog života. Upravo zbog ovakvih, vrlo zanimljivih i čitljivih, radova lokalni zbornici imaju svoju vjernu čitalačku publiku. U trećem dijelu zbornika nalaze se prilozima vezani uz temu odgoja i obrazovanja. Među tim priložima izdvojio bih rad Stjepana Komaromija „Osnovna škola u Belišću“. Komaromi povijest belišćanske osnovne škole priča kroz povijest četiriju školskih zgrada, u kojima je osnovna škola bila smještena od 1890. do današnjih dana. Četvrti dio zbornika koji nosi podnaslov „Kultura i sport“, donosi priloge o graditeljstvu, povijesti amaterskog kazališta, muzeju, lokalnom svetištu i povijesti kajak-kluba. Među tim radovima istaknuo bih dva rada, a prvi od njih je rad etnologa Žarka Španičeka „Graditeljska baština Belišća“. Španiček na stručan i detaljan način prikazuje problematiku industrijske arhitekture u Belišću. Gustim antropološko-etnološkim opisom autor opisuje vanjštinu i unutrašnjost pojedinih stambenih i poslovnih zgrada, te analizira njihovu funkcionalnost. Pored industrijske arhitekture autor u drugom dijelu svoga rada obrađuje i nekoliko kuća iz okolice Belišća koje spadaju u slavonsku tradicijsku graditeljsku baštinu. Španičekov rad je zasigurno jedan od najvrednijih radova u zborniku. Drugi rad koji bih izdvojio u ovoj cjelini je rad Zdenke Frajtag „Belišćanski muzej“, u tom radu autorica na pregledan način piše o povijesti nastanka i rada muzeja u Belišću. S pričom o belišćanskom muzeju, koji je smješten u jednoj od najstarijih kuća u Belišću, završio bih priču o trećem belišćanskom

zborniku, jer upravo ono što Hermann Lübke naziva „progresivnom muzealizacijom“ na najbolji način odražava pojačani interes lokalne zajednice za svojom poviješću.

Treći *Zbornik muzeja grada Belišća* vrlo je vrijedna zbirka radova koji su svojom kvalitetom dostigli, a u nekim priložima i nadmašili radove iz Akademijinog zbornika „Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja“ objavljenog u Osijeku 1980. godine.

Dinko Župan

Godišnjak 2009.-2010., ur. Jasna AŽMAN (Slavonski Brod: Ogranak Matice hrvatske Slavonski Brod, 2010). 368 str.

Ogranak Matice hrvatske Slavonski Brod objavio je u prosincu 2010. jubilarni broj *GODIŠNJAKA*, koji je uredila Jasna Ažman. Izlaskom iz tiska 10. broja uspješno je nastavljen pothvat uređivačkog odbora (Ivan Medved, Antun Bartek, Mato Artuković, Hrvoje Špicer i urednica Ažman) da u neprekidnom desetogodišnjem nizu objavljuju knjigu zavičajne kulturne tematike. Prepoznajući vrijednost ovog časopisa – što sasvim sigurno ukazuje na činjenicu sigurne budućnosti – tiskanje su ponovo potpomogli Grad Slavonski Brod i Županija brodsko-posavska. Kao jedina županijska publikacija ovakvog tipa i spektra tema iz domene kulturnog zanimanja šireg građanskog miljea *Godišnjak* daje vrijedan doprinos i predstavlja značajnu i nezaobilaznu literaturu za izučavanje zavičajne povijesti.

Kao i svaki dosadašnji *Godišnjak* nakon kratkog *PREDGOVORA* (7-8), koji je u ovom svesku potpisala Jasna Ažman

slijedi iz pera Ivana Medveda i Maje Nakić pregledna monografska kronika rada Ogranka Matice hrvatske Slavonski Brod (9-68) u proteklom jednogodišnjem razdoblju. U temi ovoga broja, naslovljenoj SAVA, NA SAVI, PO SAVI I UZ SAVU JE BROD NA SAVI, objavljena su dva vrijedna rada povijesne tematike: Željko Perković „Rijeka Sava – izvor i čuvar baštine i poticaj razvoja prostora Brodsko-posavske županije“ (71-80) u kojem autor opisuje rijeku Savu koja je u povijesti bila poveznica ili razdjelnica naroda i kultura ovih prostora ističući veliki značaj Save u cjelokupnom razvoju današnjeg Slavonskog Broda. Zvonimir Toldi naslovio je svoj tematski rad (81-84), doduše već ranije objavljen u Posavskoj Hrvatskoj, „Flosari lijepo pjevaju“ i zanimljivo je opisao splavarenje po Savi. Na zadanu temu su pisali i Andrija Blažević, Marija Brnadić, Ena Čosić u radu „Utjecaj vodostaja na fizikalno-kemijska svojstva vode rijeke Save“ (187-194). U poglavlju SAVA U PRIČI I PJESMI RUŽICE MARTINOVIĆ-VLAHOVIĆ autorica ima dva književna priloga: literarni „Kuća na Savi“ (87-91) i pjesmu „Kad siđem Savi“. U odjeljku IZLOŽBA FOTOGRAFIJA U GODIŠNJAKU (97-101) Jasna Ažman u radu „Branko Skoković Gaga: Sava – moja priča“ dala je prikaz izložbe tog Brođanina koja je bila postavljena početkom studenoga 2010. u Gradskoj knjižnici Slavonski Brod. U bloku SABRANA DJELA IVANE BRILIĆ-MAŽURANIĆ (Najvažniji izdavački projekt Ogranka Matice hrvatske Slavonski Brod) Vinko Brešić je od 105-109 dao kraću kronologiju Matičinog projekta koju je naslovio u nastavku književnih priloga „Uz promociju prvog sveska projekta kritičkog izdanja sabranih djela Ivane Brlić-Mažuranić: ROMANI, Ogranak MH Slavonski Brod, 2010.“, a Dunja Vanić „Ivana Brlić-Mažuranić kakvu nismo imali prilike upoznati“ (111-113) daje osvrt na vrijednost drugog kritičkog izdanja sabranih djela navedene autori-

ce *Romani* – *Čudnovate zgode i nezgode šegrta Hlapića*. U bloku SJEĆANJE NA TADIJU su tri rada koja su vezana uz tradicionalne svečanosti povodom imendana i rođendana nezaboravnog pjesnika Dragutina Tadijanovića – Ivan Golub „Moji susreti s Dragutinom Tadijanovićem“ (117-130), Vinko Brešić „Drugi put bez Tadije“ (131-133) i Luko Paljetak „Tadiji, dragom“ (135-140). Kao i u svakom Godišnjaku i u ovom je posebice hvalevrijedno poglavlje OBLJETNICE u kojem su Gordana Slanček i Ivan Medved opisali 50-godišnje djelovanje i rad Državnog arhiva u Slavonskom Brodu (143-172), Marija Šrut „Dvadeset godina vodnogospodarskoga djelovanja na prostoru Slavonske Posavine“ (173-185.) i Jasna Ažman „Izložba KRB uz 800 godina franjevaštva u Hrvata“ (195-202) u kojem se osvrnula na rad polaznika Kreativne radionice Brod. U OSVRTIMA I OGLEDIMA je Irena Krumes Šimunović predstavila *Hrvatski franjevački biografski leksikon* istaknuvši u radu višestoljetnu vezu franjevacu s Brodom na Savi (205-215). BRODSKA GLAZBENA POVIJESNICA čitateljima daje „Povijesne refleksije vezane uz vjerske i kulturne djelatnosti franjevacu u Slavonskom Brodu“ (219-236) koje je napisao Sebastijan Golenić. Dunja Vanić je obradila povijest orguljaša i „Orgulja cr-

kve Presvetog Trojstva u Brodu na Savi“ (237-250), a Jasna Ažman temu „Mihael Ferić – muzikolog i promicatelj tamburaške glazbe“ (251-289). U PUTOPISI-MA je Darija Vlajnić napisala „Egipatski dnevnik – veliki inozemni uspjeh Dječjeg kazališta Ivana Brlić-Mažuranić u Slavonskom Brodu“ (293-298) u kojem je opisala sudjelovanje navedenog kazališta na Međunarodnom festivalu kazališta u Kairu. Vrlo je zanimljivo i „Moje tursko putovanje“ Vere Willisits, unuke Ivane Brlić-Mažuranić (299-310). LIJEPO LICE PRIRODE – U SLICI I RIJEČI daje rad Mirka Šetina „Siva čaplja (*Ardea cinerea*) i velika bezupka (*Anodonta cygnaea*)“ (313-316). PUČKA KAZIVANJA, TRADICIJA I OBIČAJI NAŠEGA KRAJA daju odabir „Tri pjesme Mate Baboselca Mišina, pučkog zabavljača i pjesnika iz Donje Bebrine“ (319-326) koje je odabrala i prikazala Dunja Vanić, a Žvonimir Toldi obradio podrijetlo škri-nje u radu „Izložba MBP: Kćeri Maro, sanduk ti je pun!“ (327-334). U posljednjem poglavlju IZLOŽBA U GODIŠNJAKU, koje je otisnuto u koloru, Danijela Ljubičić-Mitrović dala je riječju i slikom kratki prikaz života i rada slikara Vasilija Petrovića Antipova – Grad u slici (337-368).

Zlata Živaković-Kerže